

1 Úvod

Na téma mé bakalářské práce 'Paracelsus a jeho vliv na zrod nového odvětví alchymie' mě přivedla paní doktorka Veverková prostřednictvím svých přednášek o Komenském, kde s námi probírala vztah tohoto myslitele k alchymii. Otázka mne zaujala natolik, že jsem se začal věnovat fenoménu alchymie podrobněji, z čehož vzešlo i téma této bakalářské práce. Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, jak se nazýval celým jménem, byl nejen alchymista, ale současně i lékař, mág, potulný prorok, šarlatán, filosof a mnoho dalšího. Jen těžko lze najít v dějinách alchymie postavu oslavovanější, ale současně i zatracovanější. Lze k němu zaujmout širokou škálu postojů, ale rozhodně si jej nelze nevyšimnout, byť se nám jeho myšlenky mohou zdát leckdy podivné a nepochopitelné.

Cílem této práce bylo reflektovat Paracelsovu osobnost v celku evropské alchymie. Aby bylo něco takového možné, musel jsem zkoumat prameny, z nichž čerpala. Proto jsem začátek této práce věnoval tradici alchymie antické a arabské. Vedle toho jsem svou pozornost soustředil i na myšlenkové pozadí doby, v níž žil a tvořil Paracelsus. Domnívám se, že jsou tak lépe vidět možné zdroje, jež na Theophrasta působily. Vývoj jednotlivých spisů jsem tedy pojal celkově s tím, jak plynul Paracelsův životní příběh. Oproti tomu nárys jeho obrazu kosmu jsem koncipoval jak z primární literatury, již jsem měl k dispozici, tak z literatury sekundární, která reflektovala tento obraz v rámci jeho celkového vývoje. Zaměření na celkové pojetí, byť neukazuje diachronní vývoj, má tu výhodu, že umožňuje lépe porozumět složité myšlenkové stavbě světa a „vědy“, kterou její autor často přepracovával. Bylo tedy mnohem užitečnější soustředit se na obecně platné principy, než na proměnlivé detaily. Na závěr jsem se soustředil na pokračování alchymistické tradice po Paracelsovi a řešení otázky, zda může být něco z Theophrastova odkazu inspirací i pro nás.

1 Alchymie před Paracelsem

1.1 Co je alchymie?

Na otázku, co je alchymie, je obtížné odpovědět. Záleží to na pozici, z které se na tuto nauku díváme. Samo **slovo alchymie** pochází z arabštiny. Terminologický rozbor nám ukáže, že „al“ je určitý člen, zatímco druhá část slova „chemi“, „chemia“ pochází podle některých badatelů z egyptského slova 'k-m-t', které označovalo černou zem. Je-li tento výklad správný, pak slovo alchymie označuje „umění Černé země“, tj. Egypta, který byl již v antice spojován se zlatemⁱ (ústředním kovem alchymie). Současné bádání však přichází s možností, že druhá část slova pochází z řeckého 'chémeia' nebo 'chymeia', odvozeného z 'cheein', které označuje lití kovů. Arabové pak toto slovo převzali jako 'al-kimijá', které prošlo další proměnou v latině, kde z něj vzniklo slovo 'alchymia'ⁱⁱ. V evropském prostředí znamenala alchymie umění, které se věnuje transmutaci kovů, ačkoliv pro tuto činnost se objevují ještě další dva pojmy (chrysopoeia a argyropoeia). To však zcela nevyčerpává zájem alchymistů, neboť ti se vedle transmutace kovů věnovali i jejich lékařskému využití. Jako příklad nám mohou posloužit alchymie čínskáⁱⁱⁱ a indická^{iv}, jejichž hlavním cílem byla výroba léků a elixíru nesmrtelnosti^v. Ptáme-li se tedy, co je alchymie, musíme si uvědomit, že tato nauka měla řadu variant v různých zemích a dobách. Z důvodu obsahu i možné šířky této práce se budu proto věnovat pouze určité linii dějin alchymie, která vedla ke vzniku alchymie evropské. Je třeba brát v potaz, že i v tomto rámci je třeba dalšího dělení, neboť alchymie se i v Evropě dále vyvíjela a přebírala další impulsy z jiných oblastí kultury (jako např. z náboženství, filosofie, techniky etc.). S tím se rovněž měnila i její teoretická východiska. Byla by však chyba vnímat alchymii jako vědu, alespoň v rámci, jak tomuto pojmu dnes obecně rozumíme.^{vi} Je sice pravda, že alchymie v sobě obsahovala zárodky moderní chemie. Pro evropskou alchymii nicméně platí, že se v ní spojovaly technické procesy s nábožensko-filosofickými koncepcemi, které dohromady vytvářely z alchymie do značné míry jedinečný způsob výkladu světa, stojící

mezi svědem vědy a náboženství. Alchymie tak zůstává naukou, jejíž přesné kontury nejsou dostatečně vymezeny.^{vii} I přes tuto disipaci však existuje jistá základní idea, k níž se většina alchymistů upínala. Jde o známý motiv transmutace kovů^{viii}, který si udržel své centrální postavení až do doby Paracelsova obratu^{ix}, ačkoliv je třeba dodat, že i sama transmutace (obvykle obecných kovů ve zlato, které stálo na pomyslném vrcholu hierarchie kovů) byla nahlížena v jednotlivých historických epochách rozdílně. Pro alchymii se však jednalo o natolik stěžejní cíl, že proces transmutace lze vnímat jako jeden z charakteristických rysů celé nauky.

1.2 Zrození alchymie

Za mytologického zakladatele nauky je považován Hermés Trismegistos (někdy též Trismegistus), bytost vzniklá synkretickým sloučením kultu dvou božstev: řeckého Herma a egyptského Thovta. Došlo k tomu ve 3. stol. př. n. l., kdy se v období helénismu prolínala řecká kultura s egyptskou. Samotné jméno Hermés Trismegistos znamená 'Třikrát největší Hermés' a jeho původ je datován cca do roku 196 př. n. l. Trismegistus je považován za autora řady textů, z nichž nejznámější je Tabula smaragdina (Smaragdová deska). Její text se poprvé objevuje u Džábira ibn Hajjána, arabsky píšícího autora z 8. stol. n. l., ačkoliv je možné, že arabský text Tabula smaragdina vznikl z řeckého originálu překladem přes syrštinu.* Do latiny byla přeložena ve 12. stol. Na myšlení alchymistů měla vliv zejména nauka o mikro- a makrokosmu.^{xi} Vedle Tabula smaragdina je Hermovi připisován dále soubor textů známý jako Corpus hermeticum.^{xii} Jde o sbírku osmnácti anonymních řeckých filosofických, magických a astrologických spisů z 2. a 3. stol. n. l., které pravděpodobně vznikly v Egyptě. Nejstarší z nich nese název *Poimandres* a vyjadřuje gnostickou představu o stvoření světa osvícenou bytostí, kterou jmenuje 'Synem Božím'. Pro renesanci znovu objevil Corpus hermeticum v pol. 15. stol. a r. 1463 přeložil do latiny italský učenec Marsilio Ficino (nebo též lat. Marsilius Ficinus).^{xiii} Význam Corpus hermeticus pro renesanční alchymii pochopíme lépe, jestliže si

uvědomíme, že jedním z charakteristických rysů alchymie byla její zahleděnost do minulosti, zejména do předpokládaného tzv. 'zlatého věku', kdy lidstvo disponovalo věděním, jež postupně ztratilo. Protože za autora Corpus hermeticus byl považován skutečně Hermés, vyplývala z toho jeho přitažlivost pro alchymisty, kteří věřili, že jejich předchůdci znali tajemství transmutace. O tento vliv připravil Corpus hermeticus až historik Isaac Casaubon (1559-1614), který prokázal, že soubor textů vznikl až v době nástupu křesťanství.^{xiv} Z děl připisovaných Trismegistovi vycházely vedle alchymie ještě další nauky (astrologie a magie)^{xv}, které známe jako hermetismus.^{xvi}

Tím se dostáváme k **historickému vzniku alchymie**, který má svůj původ v Egyptě. Egyptští řemeslníci vypracovali řadu chemických technik pro výrobu parfémů a barev. Kromě toho lze v Egyptě 1. tis. př. n. l. doložit rozvinuté metalurgické znalosti^{xvii}, jež byly v držení kněžstva.^{xviii} Ačkoliv zde můžeme hledat zárodek alchymie, byly techniky egyptských řemeslníků i přes vliv kněží hlavně praktického rázu, jak nám to ostatně dokládají dva nejvýznamnější zdroje z tohoto období - papyrus Leydenský a Stockholmský.^{xix} Cílem řemeslnických technik bylo zpracování vytěžené rudy, popř. pokrytí povrchu předmětu drahým kovem apod. Ke zrodu myšlenky, že je možné chemickou cestou převést jednotlivé kovy na jejich nejdokonalejší formu - zlato, došlo v okamžiku, kdy se v době helénismu v Alexandrii setkala egyptská kultura s řeckou spekulativní filosofií. Přestože myšlenka rození kovů (a jejich postupného zrání ve zlato v útrokách země)^{xx} je daleko starší, pro alchymii bylo toto sloučení přínosné v tom, že od egyptských řemeslníků převzala jejich technický aparát, zatímco řecká filosofie jí dala teoretickou základnu pro hlubší rozpracování jejich teorií. Zrod alchymie tak představuje klíčový okamžik v dějinách Evropy, neboť zde poprvé došlo k překročení hranice mezi teoretickým a praktickým způsobem poznání, což umožnilo vznik moderní evropské vědy, založené na obou aspektech.^{xxi}

1.3 Alchymie v antice

Historicky můžeme období antické alchymie datovat někdy mezi 1. stol. př. n. l. (přibližná doba vzniku) a 7. stol. n. l., kdy dochází k jejímu přerodu v arabské kultuře. Vedle pojmu antická alchymie se používá v historiografii alchymie také pojem 'alchymie řecká', neboť alchymické spisy tohoto období jsou psány zejména řecky.

Vedle praktických poznatků egyptských řemeslníků (v nichž se objevovaly prvky mytologie) a řecké filosofie působily v alchymii i vlivy gnóze a babylonské astrologie. Z řecké filosofie to byla zejména Aristotelova teorie o podstatě jsoucná tvořeného materií ('hylé') a formou ('morfé'). Hylé je amorfní, nemá žádné vlastnosti až do chvíle, kdy se spojí s morfé, podle níž se utvoří. Přestože morfé je duchovní a zcela dokonalá, klade hylé vůči ní odpor, čímž Aristoteles vysvětloval nedokonalost hmoty.^{xxii} Tato 'próté hylé' pak vstoupila do teorie alchymie jako 'materia prima', prvotní materie kosmu, byť se od původní aristoteléské koncepce odlišovala, neboť se do ní promítly i další vlivy. Zejména to byl Aristotelův učitel Platón^{xxiii} a jeho dialog Timaios^{xxiv}, z něhož převzala alchymie představu o vzniku a uspořádání světa, byť ji doplnila o prvky gnóze^{xxv}, z níž pochází symbol úrobola^{xxvi} (symbol prvotní materie a jednoty kosmu^{xxvii}). Stranou nezůstal ani stoicismus^{xxviii}, z něhož alchymisté převzali představu pneumaty.^{xxix} Alchymisté věřili, že i kovy mají duši^{xxx}, která čeká na své vysvobození z materie. První krok spočíval v 'zabití kovu', tj. v jeho převedení na prvotní materií (někdy se však začínalo již se rtutí^{xxxi}, která sama byla chápána jako 'materia prima'). Přes sérii dalších procesů (příčemž každému z nich byla přiřazena určitá barva) měl adept dospět ke zlatu. Neboť již starověk si povšiml toho, že zlato jako jediný z kovů nekoroduje^{xxxii}. Představě o věčnosti zlata napomohlo i to, že do objevu lučavky královské neexistovala metoda jeho rozpouštění. V rámci této teorie je však důležité vysvětlit, že duše z kovů mohla pro svou těkavou povahu vyprchávat, zejména působením ohně, což mohlo vést až ke zničení těla kovu. Alchymisté však věřili, že ve zlatu je spojení duše a těla v rovnováze, tudíž je neměnné.

Rovněž pro svou barvu a lesk bylo dáváno do souvislosti se Sluncem.^{xxxiii} Vlivem gnóze vnímal alchymista svou práci v návaznosti na práci demiurga, jehož činností vznikl špatný svět hmoty, z něhož alchymista chtěl svou duši spasit prostřednictvím duševní katarze, již projíkoval i na transmutaci kovů.^{xxxiv}

Přestože konečnou metou bylo pro alchymisty zlato, v některých textech můžeme najít, že nad zlatem se nachází ještě další stupeň, tzv. '**zlatý korál**', jemuž byla v antické symbolice barev přiřazena purpurová barva (ve středověku to bude červeň). Právě ten se ve středověku stane oním pověstným 'Lapis philosophorum' - Kamenem mudrců. Antická alchymie přisoudila Korálu schopnost transmutovat obecné kovy ve zlato již tím, že se přidá k roztavenému kovu. Pod vlivem Aristotela vznikla představa, že lze pomocí jedné látky změnit barvu kovu (což bylo někdy vnímáno jako jistý stupeň transmutace). Taková látka se nazývala řecky 'xerion' (prášek), což arabština převzala jako 'iksir', z něhož vzniklo latinské 'elixír'. Jiný název užívaný pro 'Lapis' je tinktura, z lat. tingere - barvit. Z duchovního aspektu byl 'Lapis' symbolem zdokonalení duše alchymisty.^{xxxv} Jak uvidíme, měla tato myšlenka svou silnou odezvu v alchymii křesťanské.

Než antickou alchymii zcela opustíme, zaměříme se ještě na několik významných osobností této doby. Pomineme-li mytologickou osobu Herma Trismegista, je za prvního historicky doložitelného alchymistu považován **Zósimos z Panopole**^{xxxvi} žijící na přelomu 3. a 4. stol. n. l. v Alexandrii. Jeho rodištěm však byla pravděpodobně Panopol v horním Egyptě, odtud také jeho přízvisko. Napsal 28 spisů v řečtině, jejichž soubor známe pod názvem *Cheirokméta* (Rukověti), ačkoliv jejich velká část je kompilací starších teorií. Můžeme se v nich setkat s gnostickou představou 'vykoupení kovů' (viz výše) spojenou s nutností duchovního zrání samotného alchymisty. V teorii transmutace vychází Zósimos z představy 'tetrasomie' (čtyř kovů), jež jest nutno převést na 'materia prima'. Do té se vloží 'ferment' (kvásek), v němž pozdější doba bude spatřovati 'Lapis philosophorum', jenž v původní materii bude zrát jako plod v lůně matky, až se z něj stane zlato. Z jeho díla byly některé výňatky nalezeny i ve významném spise *Turba*

Philosophorum (cca 1140 n. l.), aniž by však bylo uvedeno jeho autorství. Nicméně pro nás tato skutečnost dobře ilustruje Zosimův význam pro pozdější generace.

Z dalších osobností, jež je pro nás v souvislosti s Paracelsem obzvláště významná, je řecký lékař **Galénos**. Protože spolu s dalším antickým lékařem Celsem byl jednou z osobností, vůči jejichž vlivu se později Paracelsus vymezoval, budeme se jim věnovat podrobněji. Pro nás jsou však oba lékaři zajímaví rovněž svou angažovaností v dobové alchymii. Centrem zájmu obou lékařů byla příprava léků, nikoliv transmutace. U řady léků, jichž Galénos používal, bylo zapotřebí vzácných kovů (např. Zlata), případně drahých složek z dovozu. Nechtěl-li se tedy nechat lékař oklamat podvodníkem, musel si často své léky připravit sám. Tato praktická nutnost vedla Galéna k tomu, aby se začal věnovat alchymii.^{xxxvii} Měl k tomu navíc veškeré předpoklady, neboť jeho rodiště Pergamon byl centrem tehdejší alchymie, která se pěstovala ve zdejších chrámech. Vedle Pergamonu hledal Galénos vědění i ve Smyrně, Korintu a Alexandrii, kde v jeho době sídlily ty nejlepší školy. O hloubce Galénova vzdělání svědčí i to, že jeho učitelem nebyl nikdo menší než řecký lékař Hippokrates. Jako lékař gladiátorů pak získal i praktické zkušenosti s chirurgií a stal se osobním lékařem Marca Aurelia a Commoda. Vzhledem k paracelsovské iatrochemii je zajímavé si povšimnout, že Galénos začal užívat antimón k přípravě léčidel (antimón bude hrát významnou úlohu i u Paracelsa, byť z jiných důvodů než kosmetických). V souvislosti se svými cestami, na nichž hledal obchodní partnery pro svou logistickou distribuci surovin do Říma, se pokoušel i o pravidelné dodávky gagátu, který patřil až do středověku k oblíbeným léčivým prostředkům. Podle Plinia měl kámen odhánět hady, pomáhat při komplikovaném porodu, rozpoznat simulaci, či zda je dívka pannou^{xxxviii}. Galénos se pokusil nahradit obtížně získatelný gagát všelékem theriakem, jehož autorem je pravděpodobně Andromachos, osobní lékař císaře Nerona. Jak uvidíme později, theriak se používal (byť jeho složení se různilo) ještě v době Paracelsa. Vedle theriaků, jehož složení mohlo být různé v závislosti na ceně a kupujícími (nejlépe střeženy proti podvodu s léčivy byly přirozeně císařské lékárny), používala antická

medicína rovněž plátky zlata či stříbra (případně jim podobných náhražek v levnějších variantách) jako přísadu léků. Takové medikamenty aplikoval rovněž Galénos při léčbě ženské hysterie. Můžeme tak vidět, že Galénos i Paracelsus si nebyli natolik vzdálení. Vztah k alchymii a její využití k nápravě lidského zdraví byl oboum mužům společný.^{xxxix} Rovněž je spojovalo i to, že oba se ve své době pokoušeli o reformu medicíny, byť Galénos zůstal stoupcem tradiční humorální teorie^{xl}, kterou zastával již jeho učitel Hippokrates (byť s ním Galénos ve všem nesouhlasil)^{xli}. Galénos správně určil mozek za centrum myšlení a řeči (tradičnější pojetí bylo pokládat za centrum srdce, jako tomu bylo např. v Egyptě^{xlii}) a rovněž zjistil, že v tepnách nekoluje vzduch (jak se věřilo), nýbrž krev.^{xliii} Galénos se spolu s Avicennou stal pro středověkou medicínu vysokou autoritou, což nakonec vedlo k tomu, že i jejich teorie začaly časem brzdit další pokrok medicíny.^{xliv} Proti tomuto přístupu se obrátil Paracelsus. V jistém aspektu však Galénos Paracelsa předstihl v otázce anatomie, neboť Paracelsus měl vůči této nauce značný despekt.

Rovněž **Celsus** (Aulus Cornelius Celsus, *cca r. 30 n.l.) se zapsal do dějin alchymie svou koncepcí sedmi kovů, které přiřadil pod vliv sedmi planet, což byl myšlenkový postulát, s nímž alchymie bude v budoucnu hojně pracovat¹. Nicméně Celsův návrh se neujal, neboť jej v 2. stol. n. l. nahradil koncept astrologa Vettia Valense. Pro alchymii se stalo finálním uspořádání navržené alchymistou Stephanem Alexandrijským (7. stol. n. l.).^{xlv}

1.4 Alchymie arabská

Postupně docházelo v alchymii ke zdůrazňování teorie na úkor praxe, jež začala stagnovat. Když dobyli Egypt v 8. stol. n. l. Arabové, byly řecké alchymistické texty překládány, byť možná přes syrštinu, do arabštiny. Arabové se oproti svým předchůdcům zaměřili zejména na praktickou využitelnost alchymistických postupů, které vylepšili. Např. zdokonalili destilační proces pomocí alembiku (destilační násady, z níž se vyvinula později retorta).^{xlvi} Koncem 9. a začátkem 10. stol. pak můžeme datovat

¹ Zejména jí odůvodní neúspěchy v laboratoriu, které budou přičteny negativní konstelaci hvězd.

první vlastní tvorbu arabských alchymistů. Tím se rodí vlastní arabská alchymie², která se brzy rozdělila na dvě linie: exoterickou a esoterickou. Autoři **esoterické tradice** se vyznačovali snahou šifrovat svá poselství, jako např. gnostická skupina Bratří čistoty z Basry (10. stol.). Další texty z této oblasti jsou např. Epistola solis ad lunam crescentam (zkr. Tabula chemica) Muhammada ibn Umaila (cca 900-960). Zvláště vlivné bylo pseudoaristotelské kompendium Secretum secretorum (Tajemství tajemství)^{xlvii}. Nejdůležitější esoterické spisy byly připisovány Džábirovi ibn Hajjánovi. Postava Džábira je dodnes obestřena řadou tajemství, neboť nevíme, zda vůbec existoval. Pokud ano, pak pocházel z města Kúfu v dnešním Iráku, ačkoliv podle jiných zdrojů mohlo být jeho rodištěm město Tús. Ohledně Džábirovi náboženské orientaci víme jen to, že měl být snad společníkem šestého šíitského imáma Abú Abdalláha Dža'fara as-Sádiqa (cca 700-765). Podle jiných zdrojů měl být přívržencem mystického islámského hnutí-súfismu.^{xlviii} Rovněž ohledně autorství knih se vede mezi historiky polemika. Většinu jeho údajného díla totiž nelze datovat spolehlivě až do 8. stol., kdy jej měl Džábir vytvořit.^{xlix} Jedině Kitáb ar-rahma (Kniha slitování) je dostatečně stará, aby mohla pocházet přímo od něj. Pražský orientalista Paul Kraus (1904-1944) soudil, že Džábirovo dílo mohlo být výtvozem větší skupiny autorů, kteří mohli pocházet z okruhu imáma as-Sádiqa, případně ze sekty isma'ílije. Situace je o to komplikovanější, že s Džábirem byl někdy stotožňován i středověký evropský autor Geber, neboť tak zní i latinská forma Džábirova jména.

Pochopení díla navíc komplikuje, spolu s řadou nedůsledností v terminologii, vliv číselné mystiky¹ a (snad Džábirem) použitá technika 'tabdíd al-'ilm', kterou známe v moderní době jako 'disperzi informace'³. Přesto lze rekonstruovat Džábirovo učení o „rovnováhách“, podle něhož jsou veškerá tělesa složena ze čtyř

---

² Pojem „arabská alchymie“ není podle Karpenka přesný, neboť Arabové obsadili během svých výbojů rozsáhlá území, kde šířili islámské náboženství. Z tohoto důvodu byl pojítkem oblasti, v níž se pohybujeme, islám a nikoliv rodová příslušnost. Proto V. Karpenko hovoří raději o „islámské“ či „muslimské“ alchymii. Protože se však v odborné literatuře setkáme častěji s termínem „arabská alchymie“, budu se jej přidržovat i v této práci.

„přirozeností“ či „kvalit“ (horké, studené, vlhké a suché). Jde vlastně o rozvinutí staršího konceptu, s nímž se můžeme setkat již u presokratiků¹¹, od nichž ji převzal Aristoteles. Od řecké filosofie se však Džábir značně odchyľuje, neboť vedle zmíněných čtyř přirozeností uvádí ještě substanci 'hajúla', která je sice viditelná, avšak nehmotná. Ta se může spojit se základní kvalitou, čímž vznikají „první jednoduché elementy“ (horkost, chlad, suchost a vlhkost). Ty se dále spojují a dávají vzniknout „prvním složeným elementům“ (oheň, vzduch, voda, země). Tento systém jsme si představili podrobněji proto, že na něm stojí Džábirova teorie vzniku kovů, kterou propojil s číselnou mystikou. Každý kov měl obsahovat dvě vnější a dvě vnitřní kvality. Podle Džábira je transmutace kovů možná díky změně vnější kvality, kdy se projeví vnitřní kvalita kovu, takže kov se změní v jiný. Aby věděl, kolik vnější kvality má odebrat, vypracoval na základě číselné mystiky přehlednou tabulku, která udávala množství kvality dotyčného kovu. Tento systém měl velký vliv na alchymii středověké Evropy, setkáváme se s ní např. u Pseudo-Raimunda Lulla, ale později s ní operoval i Paracelsus ve svém spise Archidoxa. Nicméně i přes vliv mystiky se nikdy v arabské alchymii nestala otázka transmutace klíčovým tématem a cílem alchymistické práce, jak se s tímto fenoménem setkáme později v evropském středověku. Arabové byli přesvědčeni, stejně jako později Evropané, že transmutace možná je, ale jejich snažení nebylo omezeno pouze na ni.¹¹¹ Jak můžeme vidět např. na knize Kitáb al-asrár (Kniha tajemství) alchymisty Ar-Ráziho, která představuje vrchol arabské **exoterní alchymie**, měla arabská alchymie mnohem blíže k tomu, co bychom mohli nazvat „chemická technologie“. Spis je jasným výkladem soudobé teorie o minerálech, alchymistických aparaturách, zařizeniích a postupech. Je zcela vzdálen mystikou prodchnutému spisu Džábirovu. Další z Ráziho spisů, dvanáctisvazkový cyklus pojednávající o různých alchymistických teoriích, se naneštěstí kompletně nedochoval. Zůstala z něj jen Kitáb madchal at-ta'lim (Kniha úvodu do nauk) a několik fragmentů¹¹¹¹.

³ Jedná se o šifrovací techniku, kdy jistá informace je rozdělena na části, jež se pak vyskytují odděleně v několika dílech. Čtenář pak měl během studia textů tyto části sloučit dohromady, aby z nich získal původní celek.

Vedle alchymie se ar Rází (vlastním jménem Abú Bakr Muhammad ibn Zakaríja ar-Rází; životní data cca 854/864–925/935) věnoval i filosofii, logice, fyzice, hudbě a zejména se proslavil jako lékař. O jeho významu svědčí i to, že jeho lékařský spis Al-háwí fi 't-tibb (Všeobecná kniha o medicíně) byl r. 1279 přeložen do latiny a na západních univerzitách sloužil jako hlavní učebnice medicíny až do 17. stol^{liv}. Vedle Rázího byl významným lékařem Abú Alí Ibn Síná al-Husajn ibn Abdalláh (cca 980–1037), jehož znala Evropa spíše pod jeho polatinštěným jménem **Avicenna**. Stejně jako jeho předchůdce i on obsáhl značnou škálu oborů lidského poznání (právo, náboženství, přírodní vědy a astronomii). Nejvíce jej proslavil jeho spis Kitáb al-Qánún fi at-tibb (Kánon lékařství), kde Avicenna shrnul znalosti řecké, římské, byzantské, perské, arabské a indické medicíny. Ve 12. stol. byl spis přeložen do latiny a do 16. stol. byl uznávanou učebnicí lékařství^{lv}. Vedle medicíny však Avicenna ovlivnil i samotný vývoj dějin alchymie a to svou knihou Kitáb aššifá, tj. Kniha uzdravení (míněno uzdravení z nevědomosti), kde rozpracoval starší učení o síře a rtuti. Právě tyto dvě složky jsou základem kovů. Jelikož je však více druhů rtuťi a síry, vznikají i různé variace kovů. Nicméně jednalo se o zcela jinou rtuť a síru, než jaké znaly předchozí generace. Avicenna je proto odlišil přídomkem „filosofická“. Tak se zrodila **merkurosulfuová teorie**^{lvi}, která si získala v alchymii veliký vliv. Alchymisté, kteří z této teorie vycházeli, předpokládali, že k výrobě zlata stačí, získají-li z jakéhokoliv obecného kovu co nejlepší „filosofickou“ rtuť a síru, z jejichž spojení pak vznikne kov v odpovídající kvalitě, tj. zlato. Vliv této teorie ilustruje i to, že s ní pracoval ještě Isaac Newton (1642/3–1727) při svých alchymistických operacích. Přestože Avicenna nevěřil v možnost transmutace (alchymie nemůže svými prostředky předstihnout přírodu) a připouštěl pouze možnost výroby napodobenin drahých kovů. To však alchymistům nebránilo, aby se na jeho teorii odvolávali. Do Evropy se tato teorie dostala díky **Gerardu z Cremony**, jenž r. 1105 založil ve španělském Toledu překladatelskou školu, která pořizovala překlady arabských autorů do latiny^{lvii}.

Vidíme tedy, že již v „arabské“ alchymii nacházíme prvky, z nichž sestaví Paracelsus svou vlastní nauku. Před Avicénou merkurosulfurovou teorií najdeme v anonymním spisu *Liber misericordiae*, jež je součástí *Corpus Gabrianum* (8.-10. stol.). Hmotný základ je zde přenesen na dva základní prvky - rtuť a síru, které se však dále skládají ze čtyř živlů (rtuť z vody a země, síra z ohně a vzduchu). V alchymistické symbolice bere na sebe rtuť podobu muže-Slunce a síra se stává ženou-Lunou. S takto propracovanou symbolikou coby návodu na trasmutaci kovů ve zlato se můžeme setkat např. v arabském spise *Turba philosophorum* (9.-10. stol.). Podstatné je to, že arabská filosofie pod vlivem filosofie řecké rozpracovala tuto koncepci na tři základní složky hmoty - tělo, duše a duch.^{lviii} Tuto koncepci pak v 16. stol. převzal Paracelsus jako *sal-sulphur-mercurius* (sůl, síra, rtuť).^{lix} Rovněž myšlenka výroby léků alchymistickou cestou vychází již z arabského prostředí, kde byla Kameni filosofů prisuzována role 'panacey'^{lx}, tj. látky působící jako všelék. Měl-li být totiž Kámen schopen „uzdravit“ nemocný (tj. neušlechtilý) kov, pak na základě analogie makro- a mikrokosmu musel být schopen vyléčit i orgány nemocného člověka⁴. K myšlence panacey se ještě vrátíme v souvislosti s alchymii středověké Evropy. Pro nás je tento poznatek důležitý z důvodu, že nám ukazuje, že již před Paracelsem se v mimoevropském prostoru objevovaly snahy o medicínské využití alchymie.

1.5 Středověká alchymie

Jak bylo řečeno v předchozí kapitole, dostala se alchymie z arabského (resp. muslimského) světa do Evropy prostřednictvím překladů arabských textů do latiny. Došlo k tomu ve 12. stol. v Araby ovládaném Španělsku, kde vzkvétala maursko-židovská kultura. První latinský překlad pořídil snad r. 1144 Robert z Kettonu, jednalo se o spis *De compositione alchimiae*⁵. Dalšími přeloženými díly byla např. Rázího *Kniha tajemství*, dále *Kniha kamenců a solí*, z

⁴ V. Karpenko líčí řadu příběhů, které se váží k postavě legendárního Džábira. V nich tento alchymista používá elixír nikoliv k trasmutaci kovů, nýbrž jako lék.

⁵ V celém znění: 'Testament alchymie, jenž je odhalením, které učinil Morienus, dávný adept a poustevník v Jeruzalémě Chálidu ibn Jazídovi ibn Muáwijovi, králi Arabů.'

níž čerpal i Albertus Magnus. Kniha byla napsána arabsky neznámým autorem ve Španělsku v 11. nebo 12. stol. Dílo bychom mohli zařadit do exoterní tradice „arabské“ alchymie, neboť jde zejména o systematické členění surovin na základě díla ar-Ráziho, přestože se pod vlivem Džábira autor uchyluje k esotericko-alegorické symbolice.

Evropané se díky Arabům seznámili s novými poznatky z oblasti metalurgie, výroby barviv a pigmentů, mineralogie, botaniky a převzali proces frakční destilace. Pro nás je zejména důležité, že právě touto cestou se do Evropy dostala alchymie (v Evropě známá z počátku jako 'ars nova'), o čemž svědčí řada alchymistických termínů⁶, převzatých z arabštiny.^{lxi} Do centra zájmu evropských učenců se 'ars nova' dostalo v první pol. 13. stol., kdy se alchymii věnují velká kompendia dobových poznatků (např. De proprietatibus rerum, Speculum maius a další), ale můžeme se s ní setkat i v dobové poesii (např. u Wolframa z Eschenbachu v jeho rytířském románu **Parzival**^{lxii}). Záhy se rozhořela polemika o tom, zda má mít alchymie v prostoru křesťanské Evropy nějaké místo. V první řadě bylo třeba vyřešit otázku, zda je transmutace vůbec možná. Zpočátku byla totiž transmutace odmítnuta, ovšem nikoliv z důvodu praxe, nýbrž teorie. Když r. 1200 překládal Gerhardův žák Alfred ze Sareshalu Avicennův spis Kniha uzdravení, přidal některé jeho pasáže ke svému komentovanému překladu Aristotelovi knihy Metereologika. Tím byl Avicennův výrok proti alchymistům⁷ omylem připsán Aristotelovi, pro středověk vedle Bible nezpochybnitelné autoritě.^{lxiii} Odmítavý postoj vůči možnosti transmutace zaujaly i další authority. Vztah Augusta Magna k alchymii byl sice nevyrovnaný, neboť ne vždy ji tento církevní představitel zavrhoval^{lxiv}, přesto právě pod vlivem Avicenny zaujímal vůči možnosti transmutace nedůvěřivý postoj, byť je často zmiňován díky

⁶ Např. al-kimia (alchymie); al-anbig (lat. abicum, čes. alembik); al-kibrit (lat. abric, čes. síra); al-quali (lat. alcali, čes. alkálie).

⁷ Dosl.: „Umění (alchymie) je slabší než příroda a nepřekoná ji, ať se o to snaží sebevíc. Tudíž necht' vědí umělci alchymie, že různé druhy kovů nemohou být transmutovány.“ (Kniha tajemství; převzato z: KARPENKO V. Alchymie: nauka mezi snem a skutečností, kap.: Dědicové, podkap.: „Necht' vědí umělci..“, str. 158)

korpusu jemu podvržených spisů i jako alchymista.^{1xv} Od Alberta převzal pak negativní postoj vůči alchymii jeho žák Tomáš Akvintský.^{1xvi}

Hlavní oporou evropské alchymii byl františkánský mnich a teolog Roger Bacon (cca 1214/20–1292). Protože hlavním cílem jeho alchymistického díla byla příprava 'panacey', budeme se mu na tomto místě věnovat podrobněji. K obhajobě alchymie přispěl Bacon především důkazem, že citát o nemožnosti transmutace v Meteorologika nepochází od Aristotela, ale od Avicenny.^{1xvii} Z pověření papeže Klementa IV. r. 1266 začal pracovat na reformě středověkého systému věd. Své návrhy shrnul ve třech spisech: Opus maius, Opus minus a Opus tertium, jež dokončil přibližně v r. 1270. Jako stoupenec alchymie pomohl začlenit tuto nauku do evropského vzdělání, byť se často potýkal s odporem uvnitř svého řádu, což mu přineslo desetileté vězení.^{1xviii} Pro nás je podstatnější Bacново rozdělení alchymie na oblast teoretickou (tzv. 'alchimia speculativa'), která se věnuje otázce poznání světa, a praktickou (tzv. 'alchimia operativa et practica'), která využívá v praxi poznatky teoretické alchymie a věnuje se např. výrobě drahých kovů, barev etc. Podstatné je, že tato její činnost převyšuje reálné možnosti přírody, tj. tvoří látky, které jsou dokonalejší, než ty, jež se běžně vyskytují v přírodě. Nicméně výroba drahých kovů byla pro Bacona zcela vedlejším problémem, neboť jeho vlastní snažení se týkalo výroby 'panaceii', tj. univerzálního všeléku. Ten byl stotožňován s 'Lapis philosophorum', Kamenem mudrců, neboť jestliže měl Kámen moc zušlechtit (tj. v očích alchymie „uzdravit“) neušlechtilé kovy, pak jej bylo možno aplikovat i na nemocné orgány člověka. V alchymistické literatuře se objevuje výraz 'panacea' sice až ve středověku (konkrétně právě u zmíněného R. Bacona), ale myšlenka léčivé moci Kamene (zde je třeba brát zřetel, že 'Lapis philosophorum' je jen jedno z mnoha označení pro látku schopnou transmutace) je mnohem starší. Setkat se s ní můžeme v alchymii čínské a arabské. Baconův význam pro naše téma spočívá právě v tom, že tuto myšlenku objevil pro Evropu, čímž pomohl k rozvoji materiálu, z něhož později bude čerpat i Paracelsus.

Bacon tak svým dílem pomohl alchymii, aby se usadila v prostoru středověké Evropy. Nicméně debata o tom, nakolik je člověku dovoleno zasahovat do aktu Božího stvoření, pokračovala po celé 13. a 14. stol. Zpočátku se diskuze vedla o vztahu křesťanství k magii obecně, přičemž středověk rozlišoval magii černou ('goetie') a bílou ('teurgie').^{lxi} Dělení vycházelo ze spisu Petra Lombarda *Quatuor Libri Sententiarum*, které sepsal okolo roku 1150.^{lxx} Z datace vyplývá, že Petr Lobardus nemohl ještě znát alchymii, ale jeho dílo silně zasáhlo i do pozdějších otázek o možnostech transmutace, kdy bylo především třeba očistit alchymii z jejího možného spojení s démonickými silami. Dělení magie na bílou a černou mělo pak své pokračování v renesanční 'magia naturalis'. Nicméně zůstává Baconovou zásluhou, že pomohl alchymii vstoupit do středověké Evropy, kde alchymie zapustila své kořeny zejména v kláštorech. Pouze mniši byli schopni číst alchymistické spisy, které dlouhou dobu existovaly pouze v latině. Dále disponovali dostatkem času a prostředků k vlastní alchymistické práci. Jejich cílem zřejmě nebylo využít možností alchymie k vlastnímu obohacení, ale spíše poznání světa a Božích tajemství.^{lxxi} Takto se ve 13. stol. rodí alchymie křesťanská, která je zvláštní symbiózou prvků křesťanství a alchymie. Procesy v laboratoriu jsou chápány jako projevy dění ve vyšších sférách, což souvisí s dobovým vertikálním rozdělením světa. Tento obraz přitom nebyl alchymii zcela cizí, neboť se s ním můžeme setkat i v textu *Tabula smaragdina* („...co je ze spod, jest jako to, co jest nahoře, a co jest nahoře, jest jako to, co jest dole...“).^{lxxii} Celý křesťanský mýtus o pádu prvotního lidstva až po jeho vykoupení útrpnou smrtí Krista na kříži byl v rámci alchymistické symboliky přeznačen na schéma umírající matérie, která je pomocí 'Lapis philosophorum' vykoupena ze své nedokonalosti. Tento náboženský jazyk vyjadřuje hluboké přesvědčení křesťanských alchymistů, že svou činností pokračují v Božím vykupitelském plánu, neboť Bůh je jim středobodem veškerého snažení, bez jeho milosti nelze se dobrati k 'Lapis philosophorum'.^{lxxiii} Alchymie je chápána jako nauka, již člověk může pochopit jen prostřednictvím Ducha svatého, který adeptovi zjeví skrytá tajemství přírody. Proto bylo třeba v

úspěšnost alchymistických operací především věřit, neboť rozumem byly údajně neuchopitelné. Alchymie tak zůstává silně spjata s křesťanskou teologií, neboť některé její prvky jsou pochopitelné jen skrze náboženství a naopak náboženství bylo právě tím, co dalo středověkým alchymistům impuls pro jejich bádání. Středověký vzdělanec, jako byl např. zmíněný R. Bacon, tak mohl být současně adeptem alchymie, aniž by se přitom zřikal své křesťanské víry nebo se s ní dostával do rozporu.^{lxxiv} Je sice pravda, že kritika vůči alchymii vycházela i z řad církve, např. františkánům a dominikánům byla alchymistická činnost v letech 1272-1323 zakázána dokonce čtyřikrát, což však spíše ilustruje minimální dopad dotyčných zákazů. Navíc tato kritika nevycházela a priori z náboženského učení církve, nýbrž z praktických dopadů, které alchymie na společnost měla. V důsledku rozšíření nauky se totiž rozrostl i počet těch, kdo se toužili jejím prostřednictvím nelegálně obohatit. Na mysli máme tzv. zlatoděje, kteří svými napodobeninami drahých kovů způsobovali inflaci státní měny. Vůči nim byla také namířena bula papeže Jana XXII (pontifikát 1316-1334) s názvem *Spondent quas non exhibent*, jeden z nejznámějších církevních zákazů alchymie.^{lxxv}

Ještě než se s alchymií středověku rozloučíme, musíme se zmínit o jednom z nejvýznamnějších děl alchymie tohoto období. Jde o tzv. **Suma perfectionis**.^{lxxvi} Jako doba vzniku se udává začátek 14. stol.^{lxxvii}, ačkoliv se můžeme setkat i s datací kladenou do 13. stol.^{lxxviii} Alchymistická tradice považovala za jejího autora Džábira ibn Hajjána (o němž jsme mluvili v souvislosti s alchymií arabskou), neboť *Suma* skutečně obsahuje myšlenky z arabských alch. textů, jako byli např. Rázího *Kniha tajemství* nebo Džábirův *Kitáb al-Sab'ín*. Spis byl několikrát vydán v Římě (poprvé r. 1480) a postupem času k němu byly přidávány další spisy, o nichž se rovněž věřilo, že jsou dílem Džábira (lat. Gebra). Nicméně moderní bádání, zejména pak výzkum W. R. Newmana r. 1991, prokázala, že korpus je dílem více autorů. Nej kvalitnější částí je *Suma*, zatímco u zbytku se jedná o druhořadé anonymní podvrhy. Aby se tak rozlišil skutečný Džábir a jeho latinský epigon, začal se používat pro autora *Sumy* pojem 'latinský Geber' (oproti arabskému Geberovi

- Džábirovi). Nicméně dlouho zůstávalo otázkou, kdo to onen lat. Geber byl. Karpenko, který se opírá o výzkum W. R. Newmana, vychází z předpokladu, že předlohou *Sumy* byl spis *De investigatione*, v němž jsou již shrnuta starší díla arabské provenience. *Suma perfectionis* by pak byla rozšířením této předlohy, což nás vede k autorovi spisu *Liber de investigatione*, kterým byl **Paulus z Tarenta**.^{lxxxix} Největší zásluhou tohoto autora pro rozvoj alchymie ve středověku bylo, že v *Sumě* schromáždil hlavní námitky odpůrců transmutace, které vyvrátil pomocí korpuskulární teorie.^{lxxx} Ta byla sice známá již v antice^{lxxxxi} (jako první s ní operoval Leukippos^{lxxxiii} a po něm ji rozvedl jeho žák Démokritos^{lxxxiii}, později na ni pak navázal Epikuros^{lxxxiv}), avšak do evropské alchymie ji vnesla právě až *Suma perfectionis*, která ji navíc propojila s tradiční merkursulfurovou teorií, kdy korpuskule (v terminologii *Sumy* 'pars'⁸) mercuria nebo sulfuru o různé velikosti tvoří základní stavební kameny hmoty.^{lxxxv} Na tomto základě pak Paulus rozvinul i svou teorii transmutace, která spočívala v úpravě korpuskulárního složení kovů pomocí 'mediocris substantia'⁹ extrahované ze rtuti, která podle Paula je hlavní stavební složkou zlata.^{lxxxvi} Paulus tak dospěl k medicínám trojího druhu, přičemž kompletní transmutace byly schopny jen medicíny třetího stupně.^{lxxxvii} Text *Sumy* je na mnoha místech špatně srozumitelný, což komplikovalo jeho dešifraci již středověkým alchymistům (na druhou stranu nejasnost nebyla u alch. textů žádnou novinkou, někdy byla i účelová, aby buď vzbudila zdání „tajného vědění“ nebo odradila nevhodné adepty).^{lxxxviii}

---

⁸ Zde je však třeba obezřetnosti, neboť terminologie *Sumy* není zcela jasná. Paulus někdy miní pojmem 'pars' rovněž část většího celku, jindy ji používá jako termín pro základní částici hmoty síry či rtuti.

⁹ Jednalo se o částice střední velikosti, jimiž bylo možno zaplnit mezery mezi korpuskulami uvnitř kovu, neboť tyto mezery byly zodpovědné za jeho korozy etc.

2 Paracelsus

2.1 Paracelsova doba: myšlenkové pozadí paracelsové alchymie

Nyní se dostáváme k ústřednímu jádru celé práce, kterým je náhled na význam Paracelsa v dějinách evropské alchymie. Abychom si však mohli uvědomit význam paracelsového obratu v alchymii, musíme jej zasadit do dobového kontextu, zejména času rodící se renesance. Chceme-li definovat renesančního člověka, neobejdeme se přitom bez jeho srovnání s člověkem období středověku. Je přitom třeba vycházet z toho, že to byli právě lidé období renesance, kteří dali středověku jeho jméno, aby jej tak oddělili od antiky a svého období, proto pojem středověk, tj. „střední věk“.^{1xxxxix}

Renesance (z italského *la renescenc* - znovuzrození) je v odborné literatuře vymezena jako historické období datované cca do pol. 14. stol. (kdy se rodí v Itálii, vnitřně rozložené na řadu mezi sebou soupeřících městských států, myšlenka, že obrat k velikosti antického Říma by mohl pomoci překonat vnitřní disipaci a přivést Itálii zpět k politicko-kulturní velikosti) až do konce století 16. Často je toto období charakterizováno jako doba návratu k antickým vzorům (přičemž pojem renesance se používá pro znovobjevování těchto forem v rámci kultury a politiky, zatímco související výraz humanismus je chápán více jako myšlenkový směr doby^{xc}). Neměli bychom však zapomínat, že to, co bylo znovu objevováno, nebylo jen dědictví antického Řecka a Říma, ale současně i myšlenka velikosti a důstojnosti člověka.^{xcii} Tuto ideu středověk neznal, neboť v rámci středověkého myšlení byl člověk spíše v pasivním postavení. Církev sice připouštěla, že člověk je 'imago Dei', ale současně zdůrazňovala jeho hříšnost, přičemž teologický obraz člověka osciloval mezi oběma protipóly¹⁰. Středověký člověk byl oproti svému renesančnímu kolegovi v mnohem závislejší postavení na Bohu a nadřazeným autoritám. Byl sice středem zájmu Božího spasitelského plánu, ale současně byl jeho

¹⁰ Teologický pesimismus ohledně charakteru člověka po jeho pádu převládal zejména v období raného středověku. Od 4. do 10. stol. a pokračuje poté v následující době století 11. a počátku 12., kdežto 12. a 13. století se obrací k optimističtějšímu nahlížení.

život bojištěm Božích sil (kam církev zařadila Krista, anděly a svaté jako přímluvce) proti mocnostem Dávla, který se snažil člověka zlákat ke hříchu a tím i k odpadnutí od Boha. Spása zůstává v posledku otázkou Boží milosti, kterou člověk může pouze přijmout nebo odmítnout. Zůstává však stále závislý na Bohu (a tím pádem rovněž na církvi jako ústavu spásy). S tím souvisí další podstatný rys středověku, kterým je často až nekritická úcta k autoritám, kterými jsou pro středověk zejména Bible a následně pak Aristoteles.^{xcii} Vedle této závislosti pak byl středověký člověk silně vázán na svůj původ. Feudální systém společnosti^{xciii}, jenž tvořili tři stavy (šlechta, duchovenstvo a nevolníci), byl totiž pojímán jako Bohem zavedený pořádek^{xciv}, s nímž se má člověk smířit.^{xcv}

Pro rozdílnost v myšlenkovém přístupu ke světu a životu bychom proto neměli „italskou“ renesanci stotožňovat s „renesancí“ karolínskou a ottonskou, jak nás na to upozorňuje Eugenio Garin.^{xcvi} Důvodem je, že se vytváří zcela nový druh člověka, s novým pohledem na svět a svůj život v něm. Je to člověk více obrácený k tomuto světu. Pasivní a statický člověk středověku ustupuje dynamickému člověku renesance, jenž začíná objevovat svou vlastní hodnotu, která je nezávislá na církvi či společenském postavení^{xcvii}. Sám chce být tvůrcem svého pozemského života, jenž touží prožívat plnohodnotně (nikoliv jen jako jakousi přípravu na „onen svět“) a který se cítí být na tomto světě pokračovatelem Božího stvořitelského plánu.

H. J. Störig^{xcviii} vidí příznaky rozpadu středověkého systému v pozdní scholastice, kdy se někteří vzdělanci obrací zpět ke studiu starých jazyků a kdy nominalismus^{xcix} narušil tradiční vazby mezi vírou a věděním, čímž se otevřel prostor pro nový způsob bádání. Takto se rodí myšlenkový proud zvaný **humanismus** (z lat. 'humanus'=lidský, vzdělaný) který se jako myšlenkový směr renesance bude v Evropě prosazovat ve 14. až 16. stol. (ve své navazující formě, novohumanismu, se ještě objeví na přelomu 18. a 19. stol.^c). Vzorem humanismu, částečně vypůjčeným ze starořeckého ideálu kalokagathie^{ci}, bylo vlastní sebezdokonalování individua (což vedlo některé humanisty k odmítnutí teze o dědičném hříchu), k

čemuž se později přidala i myšlenka sociálního pokroku.^{cii} Spojovacím článkem mezi humanisty byla představa základních lidských hodnot a odpor vůči (pro humanisty překonané) scholastice a jejímu dogmatismu^{ciii}, k čemuž dal popud básník Petrarca, který se společně s Boccacciem stal formující postavou humanismu.^{civ} Byl to právě on, kdo formuloval program humanistů jako pokus o duchovní a mravní obnovu Itálie návratem k jejím antickým kořenům. Vedle Aristotela, jehož středověk znal pouze zprostředkovaně přes kulturu arabskou a židovskou, se začala studovat i díla dalších myslitelů, zejména pak Platónova a platoniků, dále epikurejců, stoiků a dalších. Předmětem zájmu humanistů se stalo i náboženství, ať už to byl islám, judaismus či dokonce hinduismus, ale i starší tradice jako hermetismus, zoroastrismus a orfismus.^{cv} Prostředkem k šíření nových myšlenek se stala v 15. stol. zdokonalená metoda knihtisku J. Gutenberga, díky níž se zrychlila a zlevnila knižní produkce, čímž se knihy staly masově přístupné.^{cvi}

Jelikož tato práce reflektuje zejména dobovou duchovní situaci Evropy a to jakožto myšlenkového pozadí, z něhož povstala Paracelsova osobnost, soustředím se především na reflexi **renesanční filosofie**. Teprve na tomto poli si můžeme plně uvědomit onen obrovský myšlenkový převrat, k němuž v renesanci došlo. Jak uvádí Le Goff, není označení filosof pro středověkého vzdělance zcela adekvátní, spíše bychom měli mluvit o „intelektuálovi“, byť se tento pojem začal používat v moderním smyslu jako označení osoby (a nikoliv kvality) od konce 19. století. Středověk znal místo toho pojmy jako 'magister, professor, eruditus, doctus', případně i 'litteratus', což byl pojem označující člověka ovládajícího latinu a schopného číst a psát (proto se poměrně dlouho tento pojem shodoval s označením klerika).^{cvii} Eugenio Garin^{cviii} na Le Goffa navazuje a uvádí řadu důvodů, proč je lépe pojem 'filosof' aplikovat právě až na určitý typ renesančního učenice. Především jde o osvobození se od nekritického přístupu k autoritám. Renesanční filosof se stejně jako středověcí vzdělanci obrací k antickým autorům, nicméně nepřijímá je zcela nekriticky. Filosofie se vymaňuje ze své závislosti na teologii a hledá pro

sebe nové cesty. Střediskem bádání je opět člověk a příroda^{ci*}. Rovněž se objevuje nová koncepce vesmíru, jejíž základ položí Mikuláš Koperník ve svém spise *O obězích těles nebeských* (*De revolutionibus orbium coelestium*). Na ten navází Johannes Kepler, Galileo Galilei a Giordano Bruno^{cx}. Heliocentrický model vesmíru tak nejen nahradil středověký geocentrismus, ale současně přinesl i zcela nový způsob vnímání světa, který byl v rámci středověku (a starověku) vnímán v kvalitativních vztazích. S příchodem J. Keplera se však začne prosazovat popis kvantitativních vztahů, který tvoří základ moderní vědy.^{cx1}

Tyto změny však neznamenal, že by scholastika zcela zanikla. Naopak byla pěstována na italských školách v Padově a Bologni, kde reagovala na kritiku humanistů, což jí pomohlo objevit zcela nová východiska, mj. rovněž oživením četby Aristotela v originále či v lepších překladech a jeho antických komentátorů. Kromě nových impulsů však přirozeně čerpala „nová scholastika“ i z odkazu středověku. V odborné literatuře můžeme tuto filosofickou školu, jejímiž vůdčími osobnostmi se stali Pavel z Benátek a Pietro Pomponazzi, najít buď jako školu padovskou, či jako averroismus. Dalším pokračováním scholastiky, zejména pak tomismu, je škola iberohispánská (16. a 17. stol.), která rovněž formulovala zajímavá východiska v oblasti metafyziky a etiky.

Mnohem podstatnější jsou nové filosofické proudy doby, které se odvracely od Aristotela k jiným myslitelům, zejména pak Platónovi. Tyto nové proudy kritizovaly nejen scholastiku, ale dostaly se do střetu i s humanisty. Konkrétně ve 14. stol., kdy se pokusily o absolutní nezávislost na theologii a prosazení filosofie jako samostatného oboru poznání. Někteří humanisté tyto tendence kritizovali a nabádali filosofy, aby se koncentrovali na otázky mravní výchovy člověka (což bylo v duchu humanismu) a zanechali snahy o dosažení znalostí, které překračují lidský rozum. V sázce byla rovněž úloha církve, která v narůstajícím vlivu nových filosofii spatřovala ohrožení vlastního učení. Nové filosofie toužily nejen po překročení hranic dosavadního vědění, nýbrž po ovládnutí přírody člověkem, což souviselo s růstem popularity okultismu (kam patřila rovněž alchymie, astrologie, magie a

kabala). Renesanční filosof byl tedy rovněž znalcem přírodní magie, která vycházela z nauky o člověku jako mikrokosmu (tj. malém obrazu většího světa) a jeho vztahu k makrokosmu. V souvislosti s tím byla velice populární myšlenka nazýrat na přírodu jako na otevřenou knihu, do níž Bůh vložil symbolické odkazy na neviditelné vztahy mezi věcmi - tzv. nauka o signaturách, která hrála významnou roli ještě v lékařství 16. a 17. století.^{cxii} Mezi badateli zabývajícími se renesancí zůstává dodnes nevyřešena otázka, nakolik (a zda vůbec) lze slučovat humanismus s těmito novými druhy filosofií^{cxiii}.

Jak se tento nový druh myšlení vyvíjel, můžeme vidět na znovuoživení novoplatonismu, k němuž se tito myslitelé obraceli jako k prameni inspirace. Situace byla pro ně o to příznivější, že na Východě, kde se udržela znalost řečtiny, se zachovalo množství platonských textů, s nimiž se mohl Západ seznámit právě ve 14. stol. Sice již předtím byla na Západě jistá novoplatónská tradice^{cxiv}, čerpající z latinských překladů dialogů *Menón*, *Faidón* a *Timaios*, který byl v té době jedním z nejrozšířenějších platónských děl na Západě. Vedle nich byl znám i Proklův komentář k dialogu *Parmenidés*. Dalším zdrojem byl pro Západ pseudo-Dionýsios Aeropagita, který byl dlouho spojován (chybně) s prvním pohanem obráceným na víru Dionýsiem^{cxv} ze Skutků apoštolských^{cxvi}. Tento autor, ovlivněný dílem novoplatonika Prokla^{cxvii}, rozpracoval středověký koncept 'negativní teologie'^{cxviii}. Nicméně k prvnímu setkání s Platónem řeckých spisů pro západní učence došlo až ke konci 14. stol. ve Florencii, když tamní univerzita otevřela profesuru pro výuku řečtiny, kterou obsadil Manuel Chrysolor^{cxix}. Další postavou, která přispěla k prohloubení znalosti antického světa na západě byl Geórgios Gemistos (1355 Konstantinopol-1452 Mystra), přezdívaný pro svou lásku k Platónovi 'Pléthón'.^{cxx} Geórgios byl pravoslavný teolog a stoupenec hlubšího propojení hellénské kultury s křesťanskou tradicí, v čemž spatřoval prostředek k pozvednutí Byzance.^{cxxi} Přes své filhelénství však zůstal věrným stoupencem pravoslaví, které hájil na ferrarsko-

florentském koncilu (1438-1445¹¹), jenž měl smířit východní a západní církev.^{cxxii} Západní učenci byli překvapeni znalostí antiky u svých pravoslavných kolegů, nicméně ti nebyli v příliš výhodné situaci, neboť potřebovali vojenskou pomoc západu proti Turkům. Řím toho využil a de facto přinutil východní teology k řadě ústupků, včetně uznání vložky 'filioque' v Nikajském krédu. Protože však nakonec žádná vojenská pomoc od západu nepřišla, odmítl východ koncilní usnesení uznat.^{cxxiii} R. 1453 padla Konstantinopol do rukou Turků a řada učenců raději odešla na západ, mezi nimi právě i Pléthón.^{cxxiv} Ten v Itálii svými přednáškami získal již r. 1438 Cosima Medicejského pro myšlenku založit ve Florencii platónskou Akademii. Ta se stala nejen střediskem platónských studií, ale rovněž vzorem pro zakládání dalších podobných institucí a působila až do r. 1521.^{cxxv} Z tohoto prostředí vzešel i největší platonik své doby, **Marsilio Ficino**^{cxxvi} (19.10.1433-1.10.1499). Jeho novoplatonsky orientovaný výklad Platóna mu umožnil propojit platonismus s rituální praxí a takto vytvořit jeho syntézu s křesťanstvím a dalšími prvky. Ve všech těchto tradicích spatřoval Ficino tzv. 'prisca theologia', tj. původní božskou moudrost, která je nejen v křesťanském náboženství, ale byla svěřena i význačným osobám mimokřesťanským. Vedle Platóna to byl především Hermés Trismegistos (jehož označuje Ficino latinskou verzí jeho jména - Mercurius). Ficino se nějaký čas domníval (jak to dokládá v komentáři ke svému překladu spisu *Corpus hermeticum*), že právě Mercurius byl prvním předkřesťanským filosofem, který nazřel Boha, a od něhož se učili všichni ostatní mudrcové, včetně Platóna. Po roce 1469 se prvního místa ujal Zarathustra, jenž byl považován za autora tzv. *Chaldejských věštek*. Jejich skutečným autorem však byl novoplatonik Julianos (331-363 n.l.). Dílo bylo oblíbené zejména jako příručka imaginativní magie.^{cxxvii} Ficinovo vrcholné dílo je *Theologia platonica de immortalitate animorum*^{cxxviii} (Platónská teologie o nesmrtelnosti duše, vyšlo r. 1482). V tomto díle, které čítá celkem osmnáct knih, Ficino rozpracoval celou svou nauku o Bohu, světě a člověku, která vychází z negativní teologie. Základem je

¹¹ Datace koncilu se různí, neboť koncil měnil místo svého zasedání. Koncil zasedal nejprve ve Ferrare 1438-1439, následovala Florencie 1439-1442, kde byla přijata nejdůležitější usnesení, a poté Řím 1443-1445.)

ontologicky postavený řád světa, podobný systému Plotínovu, na jehož vrcholu stojí neuchopitelný křesťanský Bůh. Na nejnižším stupni se nachází materie, která si však zachovala stopu božského bytí.^{cxxix}

Ficino byl však nejen filosof, nýbrž rovněž lékař a svou filosofii chápal v sokratovsko-platónském duchu jako terapii duše. O potřebách těla psal ve svém díle *De triplici vita* (O trojím životě). V první knize (*O léčbě lidí, kteří se soustavně věnují studiu*) radí intelektuálům, jak si uprostřed života ponořeného do studia uchovat rovněž i zdraví těla. Podobný problém, nicméně ve vztahu ke stáří, řeší i ve druhé knize svého spisu (*O dlouhém životě*). Pro nás je však nejzajímavější kniha třetí (*Jak obdržet život z nebes*), ve které se projevuje nejvíce vliv astrologie a přírodní magie. Mezi její prostředky řadí Ficino i rostliny zvané myrobalany (slivoň třešňovitá^{cxxx}), jichž hojně užíval téměř jako univerzálního medikamentu. Ficino vidí stejně jako řada dalších učenců souvislost mezi postavením planet a nemocí pacienta, v čemž rozvíjí starou představu o člověku jako mikrokosmu. Současně však vychází i z humorální teorie tělesných šťáv, jejichž správný poměr má vliv na udržení pacientova zdraví. Vlivem stáří, špatné životosprávy, nepříznivé konstelace planet apod., dochází k jejich úbytku. Lékař může chybějící tekutinu doplnit a rovněž může tělu pomoci k tomu, aby si tuto rovnováhu tělesných šťáv udrželo. Ficino za tímto účelem doporučuje zejména zlato, které má být podáváno pacientovi v malém množství spolu s myrobaly a dalšími drahými surovinami ve víně^{cxxxi}.

Vedle lektvarů však Ficino používal i magičtějších prostředků. Jednalo se o amulety a talismany. Ačkoliv proti extraktům rostlinného (či jiného) složení církev obvykle nic nenamítala (ostatně tradici lidového léčitelství se věnovaly i některé mnišky, viz např. Hildegarda z Bingen^{cxxxii}), vůči amuletům a talismanům se objevily námitky, zejména věroučného charakteru. Šlo o to, že nebyl-li dotyčný předmět posvěcen knězem, mohlo být jeho nošení projevem modloslužby či úcty k Dáblu. Zejména, byla-li na talismanu vyryta slova či obrazce.^{cxxxiii} Ficino si rozpor uvědomil a snažil se jej překlenout. Vytvořil tak rozdělení magie, kterého se

budou držet nadále i další adepti hermových věd. Jde o rozlišení magie z hlediska etického na démonskou (kterou Ficino odmítá) a na magii dobrou (resp. právě magii naturális). Oproti démonské magii, kdy kouzelník musí pro úspěch svého snažení vstoupit do paktu s Ďáblem (jak to tvrdilo církevní učení^{cxxxiv}) je přírodní magie postavena na myšlence neviditelných vztahů mezi věcmi, jež se projevují jejich vzájemnou podobností. Přírodní mág mohl s těmito vztahy pracovat, např. prostřednictvím amuletů, které měli úlohu jakýchsi nádob, do nichž koncentroval sílu dotyčné planety, jíž byl případný kámen či jiný materiál podřízen. Tuto „energii“ pak mohl využít při léčení pacienta. Ficinovo rozdělení magie je však mnohem komplexnější a komplikovanější (rozlišuje magii dále na účinnou a neúčinnou, přirozenou a umělou, vážnou a lehkovážnou etc.).^{cxxxv} Nebudu se do těchto detailů pouštět, pouze jsem chtěl na příkladu Ficina ilustrovat postavu jednoho z mnoha renesančních filosofů, které touha po poznání přírody a její podmanění vedla k nové koncepci magie, s níž bude pracovat mj. i Paracelsus.

2.2 Paracelsus: život

Paracelsus se narodil na přelomu let 1493/94 ve švýcarském městečku Einsiedeln v kantonu Schwyc. Při křtu dostal dvě jména. Philipp, podle jména světce, jenž měl v den jeho křtu svátek, a Theophrastus, podle Aristotelova žáka Tyrtiaia z Eresu (cca 372–288 ante). Druhé jméno vybral Paracelsův otec Wilhelm von Hohenheim, který v Einsiedelnu pracoval jako lékař ve zdejší nemocnici, která zde stojí od 15. stol. vedle kláštera benediktínů.^{cxxxvi} O Wilhelmovi víme, že pocházel ze švábského šlechtického rodu, který však o své výsostné postavení přišel za života Wilhelmova otce Georga Bombasta von Hohenheim. Důvodem byla Georgova účast na politickém spiknutí ve Stuttgartu roku 1489. Z rozhodnutí nejvyššího soudního dvoru pak rod Hohenheimů přišel o veškerý majetek.^{cxxxvii} Přesto poskytl Wilhelm synovi dobré vzdělání, neboť sám studoval medicínu na univerzitě v Tübingenu, kde studia zakončil jako licenciát¹². Získal široké znalosti z latinského

---

¹² Což byl nižší titul než „doktor“. Hlavní rozdíl spočíval v tom, že jej bylo možno získat bez poplatků. V matrice tübingenské univerzity je zanesen jako „pauper“ (chudý), což znamená, že platil nižší poplatky za studium.

jazyka, botaniky, teologie a údajně i alchymie. Wilhelm značně ovlivnil Paracelsovo vlastní životní směřování, o čemž svědčí i Paracelsus sám, když nazval svého otce svým prvním učitelem. Paracelsova matka se měla jmenovat Els a pocházela z rodu Grätzelů, jimž patřil hostinec u Ďáblova mostu, kde bydlel Wilhelm. S ním pracovala v místní nemocnici jako ošetřovatelka, ačkoliv se mohlo jednat i o nevolnici opatství. Mnoho nevíme jak o jejím životě, tak i smrti. Podle pověsti měla údajně spáchat sebevraždu skokem s Ďáblova mostu. Jisté je jen to, že roku 1502 již nebyla mezi živými a Paracelsus vyrůstal pouze s otcem.^{cxviii}

Wilhelm se synem v Einsiedelnu dlouho nezůstal. Důvodem byl válečný konflikt Švýcarska, které se už od roku 1291 domáhalo samostatnosti na Habsburcích. Tento konflikt se rozhořel naplno v 15. stol., kdy Švýcarská konfederace expandovala. Roku 1499 zahájila Konfederace ozbrojený odpor proti císaři Maxmiliánovi. Jelikož rod Hohenheimů pocházel původem z jižního Německa, stal se z Wilhelma nezvaný host. Pravděpodobně tato situace jej přiměla odejít se synem roku 1502 na území Rakouska, kde našli nový domov v Korutanech.^{cxix}

Korutany byly v této době významným hutnickým centrem, z něhož těžil zejména rod Fuggerů. Pro něj pracoval Wilhelm jako učitel v hornické škole v Hüttenbergu. Se svým synem bydlel ve Villachu, kde se zpracovávaly kovy z blízkých dolů. Při této činnosti se uplatnily i poznatky z alchymie, jak dosvědčuje biskup Erhart (vl. jm. Eberhart Baumgärtner), který ve Vilachu pracoval rovněž pro Fugery. Pro nás je důležitější, že to byl jeden z Paracelsových učitelů v benediktinské klášterní škole v Lavanttalu. Od něj se Paracelsus naučil mnohému z oblasti metalurgie a alchymie, které mu byly bližší než oficiální školní předměty - latina, rétorika, logika. Usuzujeme tak na základě toho, že v těchto oblastech Paracelsus nikdy příliš nevynikal^{cx1}. Naopak v metalurgii se Paracelsus proslavil tím, že jako první dovodil ve své práci *De minerabilis* (r. 1570), že zinek (v dobové terminologii znám pod názvem *zincum*) je samostatný kov. Do té doby byl zinek považován

za minerál (tj. za chemickou sloučeninu), jak to dokládá Agricólův spis *Bermannus* (r. 1558)^{cxli}.

Benediktinská škola v Lavanttalu nebylo jediným vzdělávacím centrem, které Paracelsus navštěvoval. Stejně jako jeho otec, vydal se Paracelsus ve čtrnácti letech studovat na univerzitách medicínu. Nezůstalo přitom jen u jedné, neboť v této době bylo zvykem, že studenti putovali mezi univerzitami, aby získali co nejširší znalosti ze svého oboru. Díky určité konformitě akademického prostředí pak přesto mohli dosáhnout požadované kvalifikace a složit závěrečné zkoušky.

První univerzitou, kde Theophrastus studoval, byl Tübingen, kde se dříve vzdělával jeho otec. Odtud pak Paracelsus podnikl studijní cestu, při níž navštívil jako student Heidelberg, Mohuč, Trevír a Kolín. Díky tomu poznal řadu německých univerzit a jejich různých přístupů, což jej však vedlo spíše ke skepsi ohledně přínosu takového studia. „Na všech německých školách se nemůžete naučit více než na trhu ve Frankfurtu,“ říkal.^{cxlii} Přesný důvod, proč se Paracelsus otočil zády k lékařství ve formě, v jaké se přednášelo na univerzitách, neznáme. Můžeme si pouze vytvořit určitou hypotézu, vyjdeme-li z charakteru vysokého renesančního školství. To čerpalo z děl antických a arabských učenců, přičemž se separovalo pouze to, co bylo v rozporu s církevním učením. Základní doktrínou tehdejší medicíny byla Galénova teorie čtyř tělesných šťáv (krev, sliz, žlutá a černá žluč), o nichž se věřilo, že jejich správný poměr v těle zajišťuje zdraví pacienta.^{cxliii} Galénova autorita byla pro středověk a renesanci zcela neotřesitelná a v medicíně tato teorie přežila až do 19. stol. Medicínské studium bylo založeno více na memorování děl antických a arabských učenců, než na vlastním empirickém pozorování. To byl zásadní rozdíl mezi tradicionalisty a Paracelsem, který se stále více ve svém bádání věnoval studiu přírody.^{cxliv}

Prvním krokem na cestě za akademickým vzděláním bylo 'Septem artes liberales' (Sedum svobodných umění), která se dělila na 'trivium' (gramatika, dialektika a rétorika) a 'kvadrivium' (aritmetika,

geometrie, hudba, astronomie - jejíž součástí byla i astrologie).^{cxlv} Studiu těchto oborů se Theophrastus věnoval ve Vídni, kde se stal r. 1511 magistrem svobodných umění.^{cxlvi} Morová nákaza jej přiměla, aby se vydal na další pouť do Lipska a Erfurtu. Zde se setkal s kriticky smýšlejícími humanistickými učenými, kteří představovali protipól zkostnatělé scholastiky. Právě skrze humanisty se mohl Paracelsus seznámit blíže s učením novoplatonismu. Platón začal být vyzdvihován jako protiklad Aristotelův, k němuž se upínal středověk. Hlavním centrem myšlenek humanistů se stala Florencie, v níž vládl rod Medicejů, jenž byl otevřený pro nové myšlenky. Právě zde byla v 15. stol. obnovena filosofická škola v platónském duchu.

Následovala krátká studijní přestávka, kdy se Paracelsus, nyní jako magistr svobodných umění, vrátil r. 1512 do Villachu ke svému otci. V této době také přibral další jméno - Aureolus. Podstatnější pro výzkum Paracelsova myšlení je setkání se Sigmundem Fügerem ve Schwachu. Hrabě Füger vlastnil doly, v nichž se těžily měď, železo, zinek a stříbro. Kromě toho byl Füger znám svým zájmem o alchymii, jíž používal při práci v dolech. Kromě Fügera se Theophrastus údajně setkal i s dalšími osobnostmi, spojenými s hermetickými vědami. Zřejmě nejznámější z nich byl opat sponheimského kláštera Johannes Heidenberg z Trittenheimu (řečený Trithemius). Trithemius měl velmi blízko k humanistům a sám se věnoval vědeckému bádání, zejména v oblasti přírodní magie. Tím si vysloužil nařčení z čarodějnictví, jež rázně odmítl. Roku 1506 jej jeho nepřátelé přinutili, aby místo opata opustil a stáhl se do ústraní kláštera sv. Jakuba ve Würzburgu. Nicméně nemáme žádné přímé důkazy, které by potvrdily, že se s ním Paracelsus osobně setkal, ačkoliv zmiňuje, že mezi jeho učiteli byl i opat ze Sponheimu. Paracelsus neudává jméno tohoto opata. K jejich setkání nemohlo dojít dříve, než Johannes odešel do kláštera sv. Jana, kdy tedy již nebyl oficiálně opatem. I přes tyto výhrady nelze zcela vyloučit možné Trithemiovo působení na mladého Paracelsa, byť třeba nepřímé prostřednictvím některých jeho spisů, z nichž nejznámější je *Steganographia* (někdy okolo r. 1499). Paracelsovo

teologicko-magické pojetí světa je v mnoha aspektech blízké názorům sponheimského opata.^{cxlvii}

Daleko důležitější byl však Paracelsův výběr univerzity, kde měl dokončit své vzdělání. Jako své další působiště si vybral Itálii, kde byly dvě nejlepší lékařské univerzity tehdejší Evropy – Padova a **Ferrara**. Zatímco Padova zastávala tradiční aristotelsko-scholastický přístup, na Ferrare se prosadil platonsko-humanistický model. Ten jí vtiskl Niccolò Leoniceno, lékař, ale rovněž znalec kabaly a novoplatonismu. Jako humanista proklamoval návrat k antickým pramenům a prosazoval kritické myšlení. To mu vysloužilo despekt ze strany lékařů-tradicionalistů, zejména po jeho kritice Plinia r. 1492. Leoniceno byl pokrokový i svým apelem na praktické zkoumání věcí a svým způsobem myšlení ferrarskou univerzitu silně ovlivnil. S Paracelsem se osobně nikdy nesetkal, neboť v době, kdy Paracelsus do Ferrary přišel, byl již na penzi.

Ve Ferrare si Theophrastus zvolil r. 1515 i své jméno Paracelsus, o jehož významu se vedou spory. Pravděpodobně jde o složeninu z latinských slov 'para' (nad) a vlastního jména římského lékaře Antonia Cornelia Celsa (1. stol. ante), jehož kniha *De re medicina*, patřila ke kánonu tradiční renesanční medicíny.^{cxlviii} Nicméně jde pouze o domněnku.

Spory se vedou rovněž ohledně Paracelsova doktorátu. Podle F. Kerssenbrocka^{cxlix} se ve Ferrare nenašly žádné dokumenty, z nichž by bylo možné vyčíst, zda Paracelsus studium řádně dokončil. Kerssenbrock to vysvětluje tím, že matriky byly v té době všude neúplné a doktorský diplom mohl Paracelsus ztratit na svých pozdějších cestách. De facto však na tom, zda Paracelsus diplom měl, nezáleží, neboť v Basileji, kde se r. 1527 ucházel o místo lékaře, stačilo jeho čestné prohlášení, že titul má. Tím se na něj automaticky pohlíželo jako na lékaře s kvalifikací, což jej také chránilo při střetech s tradicionalisty z řad lékařů.

Roku 1515 tedy opouští Paracelsus Ferraru a připojuje se jako vojenský lékař (či lépe řečeno „chirurg“) k armádám táhnoucím Evropou. Od té chvíle je Paracelsus již stále na cestách. Při rekonstrukci Paracelsových cest jsme odkázáni na množství legend,

v nichž je komplikované oddělit skutečnost od fantazie. I přes to můžeme, s jistou mírou obezřetnosti, rekonstruovat Paracelsovo putování. Jako doprovod různých armád procestoval Evropu, navštívil Sicílii, lékařskou fakultu ve francouzském městě Montpellier, Katalánsko, Barcelónu a dostal se až do severní Afriky. Zde navštívil r. 1518 Alžírsko s vojskem markýze de Gomarez, jenž zde porazil odboj Maurů vypuzených r. 1517 z Granady. Španělské vojsko Paracelsus následoval i zpět na evropskou pevninu do Granady, Gordóby a Sevilly. Je možné, že se na těchto cestách Paracelsus setkal s arabskou alchymií^{cl}. Ze Sevilly pokračovala Paracelsova cesta do portugalského poutního města Santiaga de Compostella. Odtud pokračoval do Francie, kde navštívil pařížskou Sorbonu, aby se po ostrém konfliktu s tamními mediky vydal na další cestu, tentokrát na Britské ostrovy. Po další dlouhé cestě se Paracelsus dostal do obchodního centra Antverp, kde navštívil univerzitní město Deventer a pravděpodobně někdy okolo r. 1519 pokračoval až do Dánska a Švédska. Zde se Paracelsus přidal jako lékař k vojsku dánského a současně i norského krále Kristiána II, který se r. 1520 vydal na tažení s cílem dobýt Švédsko. Paracelsus využil této příležitosti a navštívil univerzitu v Uppsale. Švédové se však brzy postavili Dánům na odpor a přinutili je stáhnout se z jejich území. Společně s nimi opustil Švédsko i Paracelsus, který se po řadě dalších peripetií dostal někdy okolo r. 1520/21 do Moskvy jako host císaře Vasilija III. V té době Rusko čelilo nájezdům Tatarů, kterým se podařilo několikrát dostat až k předměstí Moskvy, kde plenili a brali zajatce. Při jednom takovém nájezdu se do jejich rukou dostal i Paracelsus. Je-li to pravda, pak se Paracelsus u Tatarů seznámil se šamanismem, jehož hlavními prvky byla práce s imaginací (šaman se prostřednictvím halucinogenních rostlin a hub pohyboval ve světě duchů a v představách svých souvěrců brál na sebe zvířecí podobu). Zřejmě odsud převzal Paracelsus svou velkou víru v moc imaginativního myšlení, jehož roli v Paracelsově teorii medicíny popíšu později. Svůj pobyt mezi Tatary Thephrastus ukončil, když jej osvobodili polští rytíři. Z Polska pak Paracelsus pokračoval přes další země do Itálie, kde se v Tarentu

nalodil na loď směřující na Peloponésos. Odsud jeho kroky směřovaly dál až do Alexandrie, ale v této části pracujeme pouze s narážkami v Theophrastových dílech. Stejně legendární je i jeho cesta do Afriky, o níž nemůžeme s jistotou říci, zda se skutečně stala. Jisté je pouze to, že se Paracelsus dostal přes Rudé moře do Palestiny, kde navštívil Jeruzalém. Ze Svaté země pokračoval lodí na Rhodos, kde se zdržel během boje johanitů s osmanským sultánem Sulejmanem o ostrov. Sulejman se však zachoval velkoryse a zaručil rytířům volný odchod. Paracelsus se po této epizodě vydal do Řecka, kde navštívil r. 1523 Athény a Delfy. Poté se měl objevit v Konstantinopoli, tehdy přejmenované sultánem Sulejmanem na Istanbul. Theophrastus tvrdí, že se zde setkal se Solomonem Trismosinem, alchymistou a rovněž znalcem kabaly a magie. V Konstantinopoli své putování Paracelsus ukončil a vydal se na cestu zpět do Evropy. Roku 1523 se Theophrastus objevil v Benátkách a mezi r. 1523-24 se dostal přes Alpy do Německa, kde ve Villachu navštívil svého otce^{cli}, bylo to naposled, co jej viděl naživu, neboť ten 8. září r. 1534 zemřel.^{clii}

V Německu v té době začal působit **Martin Luther**, zakladatel reformace. Jelikož je Lutherova osobnost dostatečně známá, zmíníme se zde pouze o významu, jaký měla pro formování Paracelsova vlastního myšlení. Je pravda, že Paracelsus byl často přirovnáván k Lutherovi, neboť jeho cílem byla reforma medicíny, stejně jako šlo Lutherovi o reformaci církve. Oba skálopevně věřili ve svou absolutní pravdu a nebyli ochotni z ní nikterak ustoupit. Každý, kdo nebyl s nimi, byl automaticky proti nim. V tom si byli podobní a zdůrazňovali to i Paracelsovi současníci, ačkoliv ne vždy jako pozitivní proklamaci. Paracelsus sám si zřejmě byl vědom podobnosti s Lutherem, minimálně v tom, že se stejně jako on snažil o reformaci, byť na poli medicíny a nikoliv teologie. Pro Theophrasta však obojí spadalo v jedno, neboť jeho Bůh se projevoval v přírodě stejně jako se pro Luthera projevoval skrze Písmo. Právě zde je třeba hledat zásadní hranici, která oddělovala Paracelsa od Luthera, pro něhož existovala jen Bible. Snaha o pochopení světa a jeho fungování rozumem byla pro něj zbytečnost.

Naopak Paracelsus chápal přírodu jako projev Boha. Příroda byla pro něj otevřenou knihou, která tomu, kdo v ní dokázal číst, vydávala svědectví o Bohu a jeho tajemstvích.

Paracelsův vztah vůči reformaci v Německu byl nejprve otevřený. Svědčí o tom fakt, že se nijak nebránil srovnání s Lutherem, ačkoliv ve spise *Opus paragrana* (r. 1530) namítá, že není „pouze“ Luther, nýbrž že disponuje daleko větším věděním, než jaké se žádá od křesťana (myšleny znalosti okultistů). Nicméně nějakou dobu předtím se Paracelsus snažil získat Lutherovu přízeň, když mu r. 1524 věnoval v dedikační listině teologický traktát. Je však sporné, zda o něj Luther projevil nějaký zájem. Časem se navíc Paracelsus od Luthera zcela distancoval, jak o tom svědčí jeho spis *In Incartatores Sermo Secundus* (Druhý protizpěv), kde má pro reformaci jen slova posměchu.

To neznamena, že by Paracelsus bojoval na straně katolicismu. Jeho teologie obsahuje jak prvky katolické (zejména je ovlivněn mariánským kultem), tak i reformační (odmítá např. přehnanou úctu k svatým, časté pústy etc.). Zároveň se v ní snoubí hermetismus s křesťanským novoplatonismem a s lidovou zbožností a pověrami. Paracelsus byl člověkem mnoha rozporů, které se objevují i v jeho myšlení, takže na jednu stranu má blízko k humanistům, ale současně čerpá i z řady středověkých představ a vše kompiluje ve vlastní systém teologicko-magického vesmíru.^{cliii}

K pojetí teologie u Paracelsa se ještě podrobněji vrátím, až budu rekonstruovat jeho pojetí světa. Pro tuto chvíli se však budu opět věnovat jeho životopisu. Když Theophrast r. 1524 opustil Villach, směřovaly jeho kroky nejprve do Salzburku, kde se usadil jako lékař. Vystupuje zde také jako potulný kazatel, který šíří svou utopickou zvěst o spravedlivé křesťanské společnosti vybudované na sociálních principech.^{cliv} Přesto nebyl Paracelsus žádným anarchistou, jako tomu bylo např. v případě novokřtěnců. Pouze věřil tomu, že člověk nemá žít jen pro sebe, ale má své schopnosti a majetek využít ve službě druhým. Ve spise *De bonestis utrisque divitiis* (O ctnosti a bohatství, r. 1533) pak svou kritiku majetkových vztahů přiostruje. Jeho kritika však nesměřovala a

priori proti šlechtě, ale především vůči hrabivosti obchodníků a lichvářů. Paracelsus si uvědomoval, že právě tyto vrstvy obyvatelstva mohou za narušení starých vazeb vycházejících ze středověku, který Theophrastus vnímal značně idealizovaně. Pro svá veřejná kázání si Theophrastus nemohl vybrat nevhodnější dobu, neboť město spravoval hrabivý kardinál Matthäus Lang. Proti němu vypuklo r. 1525 za Paracelsova pobytu ve městě povstání. Objevují se dvě verze, jak se události seběhli. Buď byl Theophrastus zatčen jako podněcovatel vzpoury, přičemž jej před oprátkou zachránil jen jeho status lékaře. Podle druhého a pravděpodobnějšího podání uprchl ještě v době, kdy město ovládali povstalci. Důvodem mohlo být to, že Paracelsovi, který nikdy nebyl příliš velikým diplomatem a nechal se snadno vyprovokovat k neuvážené reakci, se podařilo znepřátelit si svým excentrickým vystupováním obě strany. Zejména k tomu mohl přispět svými nábožensko-sociálními polemikami, v nichž mj. šířil své myšlenky ohledně Panny Marie a trojičního učení, které mohlo budit zdání hereze. Theophrastus se sice snažil nařčení odvrátit, ale postupně se nechal na přelomu r. 1524/25 vyprovokovat k sepsání *De septem punctis idolatriae Cristianae (O sedmi bodech křesťanské modloslužby)*. V tomto díle Paracelsus vystoupil otevřeně proti katolické církvi, což ani v době právě probíhajícího povstání nemohlo projít zcela beztrestně. Theophrastus si zřejmě uvědomil hrozící nebezpečí ještě včas, alespoň natolik, aby stihl z města utéct. Byl to však velice kvapný úprk, jak o tom svědčí předměty, které na místě Paracelsus zanechal (mj. léky, kompas, portrét otce a také lepší šaty).^{clv}

Po útěku ze Salcburku se jeho novým útočištěm stal Neuburg, kde jej vévoda bavorský zaměstnal na svém zámku jako alchymistu. To nebylo ničím zvláštním, neboť řada šlechticů věřila, že prostřednictvím Kamene mudrců mohou snadno dojít k bohatství nebo získat zpět ztracené mládí.^{clvi} Vévoda již předtím zaměstnal ve svých službách jistého Hanse Kiliána, oficiálně jako knihovníka, ale ve skutečnosti jako alchymistu. Není tedy divu, jestliže učinil podobnou nabídku i Paracelsovi, jemuž pověsti již v té době propůjčily punc zázračného lékaře. Theophrastus, který byl po

útěku ze Salcburku takřka bez peněz, vévodovu nabídku přijal a spolu s Kiliánem se pustil do alchymistické práce. Můžeme se domnívat, že se pravděpodobně jednalo o transmutaci obecných kovů ve zlato (chrisopoeia). To nikterak neodporuje faktu, že to byl právě Paracelsus, který dal alchymii nový směr v iatrochemii. Existuje řada pověstí o tom, jak Paracelsus vyrobil zlato. A o meči, s nímž je tak často spodobňován, se říká, že v něm měl být údajně ukryt Kámen mudrců. Pravda je taková, že Paracelsus sice primárně o transmutaci neusiloval, ale současně věřil v její proveditelnost.^{clvii} Daleko podstatnější pro nás však je, že právě v Neuburgu Paracelsus napsal své nejvýznamnější dílo o lékařské alchymii - *Archidoxa* (Arcimoudrost).^{clviii}

Po sepsání knihy *Archidoxa* Paracelsus opustil stávající službu a vydal se na další cestu. Jeho dalším cílem byl Štrasburk, kde působili humanisté a panovala zde značná duchovní svoboda. Navíc byla ve městě i tiskárna, kde mohl nechat vytisknout svůj nový spis. Paracelsus se zde tedy usadil, zakoupil si občanská práva a zřídil si ve městě lékařskou živnost. Dostal se však do sporu s místními lékaři, kteří vyzvali Theophrasta k veřejné disputaci. V ní proti Paracelsovi postavili pokrokového lékaře a chirurga Wendolina Hocka, který si jako téma disputace vybral anatomii. Paracelsus se ale anatomii nikdy pořádně nevěnoval, protože mu Hock uštedřil potupnou porážku. Naštěstí pro Theophrasta jej k sobě v této době povolal jako lékaře slavný basilejský tiskař a humanista Johannes Frobenius, přítel Erasma Rotterdamského.^{clix}

V Basileji^{clx} nastala pro Paracelsa zlatá léta. Nejenže se mu podařilo vyléčit Frobenovu nohu, což nedokázali ani lékaři ze zdejší univerzity, ale rovněž se dostal do centra humanistů. Ví se, že předepsal rovněž lék pro Erasma Rotterdamského, který trpěl dnou a problémy ledvin a jater. Erasmus sice napsal Paracelsovi dopis, v němž projevil zájem o jeho lékařské schopnosti, ale k bližšímu kontaktu nedošlo. Zato byl Paracelsus jmenován obecním lékařem, s čímž souviselo právo přednášet na univerzitě. Univerzitní lékaři se snažili v přednáškách Theophrastovi zabránit a požadovali, aby prokázal, že má doktorský diplom a podrobil se

disputaci. Paracelsus sice diplom neměl, ale stačila přísaha, že doktorský titul má, čímž byla záležitost jeho kompetence legislativně v pořádku.^{clxi} Větší problém představovala disputace, neboť jako Paracelsův soupeř měl opět vystoupit Wendolin Hock. Naštěstí pro Theophrasta městská rada tento požadavek univerzity zamítla, neboť jmenování spadalo do její kompetence.^{clxii} Akademikové však Theophrasta mezi sebou uvítali velice chladně a dávali mu všelijak najevo, že mezi ně nepatří. To však Paracelsovi nevadilo, protože se ani nesnažil takovým dojmem působit. Přednášel zásadně německy, přičemž antické autority a své kolegy z univerzity nijak nešetřil ironických poznámek. Na přednášky chodil v řemeslnické haleně, což bylo v rozporu s univerzitní etikou. Paracelsus však dělal z pohledu tradicionalistů ještě něco horšího, neboť přednášel své vlastní medicínské teorie, aniž by požádal univerzitu o svolení. Ta se pokusila další přednášky zakázat, ale vliv městské rady stojící za Paracelsem byl silnější.^{clxiii}

Paracelsus se zřejmě cítil dostatečně silný natolik, že 24. června 1527 spálil při studentských slavnostech učebnice dobové medicíny. Tato scéna, v níž Paracelsus veřejně manifestoval svůj postoj k tradici, se stala předmětem řady mýtů. Podle některých měla být mezi spálenými spisy dokonce Avicennova Velká suma, ačkoliv se mohlo jednat i o jiný, méně významný spis.^{clxiv}

Reakce na sebe nedala dlouho čekat a jednoho nedělního rána se na dveřích městské katedrály objevil pamflet hanobící Paracelsa. Anonym v něm Theophrasta označil hanobně jako 'Cacophrasta' a zmínil se i o porážce utrpěné v disputaci s Wendolinem. Kritika dohnala Paracelsa k nerozvážnému jednání, jež bylo pro něj v podobných případech typické. Nejprve se obrátil se žádostí o vyšetřování incidentu na městskou radu, která však nic nepodnikla, neboť se jednalo o vnitrouniversitní spor, do něhož nemohla přímo zasahovat. Paracelsus se tedy domáhal spravedlnosti v Curychu u Heinricha Bullingera, nástupce Zwingliho. Bullinger však měl pro Theophrasta jen minimální pochopení, neboť se mu tento podivný lékař, v jehož myšlení bylo více magie než ortodoxie, zdál

nanejvýš podezřelým. Navíc i v Curychu Paracelsus pořádal, podle Bullingerova líčení, veselé pitky, čímž si rovněž v jeho očích značně přitížil. Příčina Theophrastova pádu však daleko více souvisela s náhlou smrtí jeho předního pacienta, tiskaře Frobenia. Ten se i přes rady svého doktora vypravil na cestu do Frankfurtu nad Mohanem, kde se konal sjezd německých vydavatelů. Cestou však Frobenius zemřel. Toho využili Paracelsovi nepřátelé na univerzitě a obvinili svého kolegu za zabití z nedbalosti.^{clxv} Další problémy na sebe přivolal sám Paracelsus, když po úspěšné léčbě basilejského kanovníka nedostal slíbený honorář v plné výši. Theophrastus se sice odvolal k soudu, ale neuspěl. Ukřivděný lékař nechal vytisknout pamflet, v němž hanobil jak své univerzitní kolegy, tak také městské úředníky a soudce, za což mu hrozila přísná perzekuce. Theophrastus se zachránil jen rychlým útekem z města.^{clxvi}

Nové útočiště našel v Colmaru, hlavním městě Alsaska. Zde si zřídil laboratorium a pokračoval ve svých alchymistických pokusech.^{clxvii} Dokladem jeho práce je kniha *Paragranum* (cca r. 1529), v jejíž předmluvě si vylévá zlost vůči svým nepřátelům z Basileje. Je možné, že pod vlivem chiliastických nálad doby začal svůj spor s tradiční medicínou chápat v makrokosmických měřítcích jako boj s antikristem.^{clxviii} Nicméně ani v Colmaru nebyl Paracelsus zcela opuštěný, neboť se zde dal dohromady s Lorentzem Friesem, s nímž sdílel zájem o hermetické vědy. V medicíně byl Fries zastáncem tradičního lékařství, což způsobilo později jejich rozchod.^{clxix} Z Basileje byl nadále podporován bývalým žákem Oporinem a přítelem Amerbachem.^{clxx}

V Colmaru se Theophrastus dlouho nezdržel, neboť se úřady obávaly, že by se situace z Basileje mohla opakovat. V polovině r. 1529 se Paracelsus vydal opět na cesty, tentokrát jej zavedly do malého města Esslingenu ve východním Alsasku. Zde žil Paracelsus ve velice skrovných podmínkách, které se v ničem nedaly srovnat se slávnou minulostí v Basileji.^{clxxi} Zřejmě proto se také vydal brzy opět na další pouť, tentokrát přes Švýcarsko, kde v St. Gallenu navštívil své bohaté přátele, a zpět do Německa přes Württemberg a

Nördlingen do Norimberka. Zde se setkal se **Sebastianem Franckem**, přesvědčeným novoplatonikem, který s Paracelsem sdílel odpor vůči scholastickému vědění.

Paracelsus však v Norimberku dlouho nezůstal, neboť jeho přítomnost si vyžadovali i pacienti z okolí. Jako lékař na cestách navštívil Řezno, Mnichov, opět St. Gallen, kde se na nějakou dobu usadil. Pracoval zde nejen jako lékař, ale na zámku svého přítele Schobingera se oddával i alchymii. Zároveň sepsal *Opus paramirum*^{clxxii}, rozsáhlou sbírku pěti knih. Podstatné je, že právě v tomto díle Theophrastus vypracoval svou nauku o 'tria prima', tj. myšlenku o třech základních látkách světa - rtuťi, síře a soli (viz Paracelsovo lékařství). Koncem r. 1531 však došlo k události, která zásadně poznamenala další Paracelsovo duchovní i lidské putování. Zemřel jeho přední pacient, Christian Studer. Nevíme přesně, co se odehrálo v mysli Theophrasta von Hohenheim, ale lze se domnívat, že začal pochybovat o svých vlastních schopnostech. Stal se z něj tulák hledající útěchu nikoliv v alchymii, která jej zřejmě zklamala svými nejistými vyhlídkami i v oblasti lidského zdraví, ale v náboženství.^{clxxiii} Jako laický kazatel se pohyboval po Švýcarsku a Německu, aby hlásal svou vizi utopické křesťanské společnosti. Současně se však projevuje stále více jako člověk středověku, jenž spatřuje veškeré dění jako projev Boží vůle, v němž již není místo pro humanistickou víru v člověka jako spolupracovníka Boha.^{clxxiv}

Někdy v létě r. 1534 se Paracelsus ve zbídačeném stavu objevil před branami města Innsbrucku, které mu však pro jeho stav odmítlo ve městě vykonávat lékařskou praxi. Je otázkou, zda by toho Theophrastus byl momentálně schopen, ale zřejmě někdy v té době se začal pomalu vzpamatovávat ze svých depresí. Nemalou zásluhu na tom měla jeho cesta do morem sužovaného města Sterzingu.^{clxxv} Odsud jeho cesta pokračovala přes Meran a Tyrolsko po lázeňských centrech jižního Švýcarska. Nějakou dobu se zdržel v minerálních lázních Bad Pfäfers, kde léčil místního opata benediktinského kláštera. V září 1535 pak klášter opustil, aby se vydal na další cesty.

A právě r. 1536 vydal Paracelsus *Die grosse Wundarznei* (Velká chirurgie), své životní dílo, v němž shrnul své představy o medicíně. Prvním vydáním byl pověřen tiskař Hans Varnier v Ulmu, ale Paracelsus byl s jeho prací natolik nespokojený, že dílo raději svěřil augšpurskému tiskaři Heinrichu Steinerovi.^{clxxvi} Po vydání svého díla odešel Theophrastus do Mnichova a později do Eferdingenu u Lince. Nebydlel tam však dlouho, neboť si jeho služby vyžádal Jan z Lipé, maršálek českého království. Ten trpěl vodnatelností a paralýzou, která v té době byla již ve značně pokročilém stádiu. Ani Theophrastus nedokázal učinit nic více, než že zmírnil průběh nemoci, která však vedla již k definitivnímu konci. Proto se také na Moravském Krumlově, kde nemocný pobýval, dlouho nezdržel. Vrcholu slávy se Paracelsus dočkal ve Vídni, kde jej **Karel V.** Ferdinand, král římský a arcivévoda rakouský, vyznamenal za jeho služby. Theophrastus se ale i zde zapletl do sporu s dvorními lékaři, kteří spolu s vídeňskými tiskaři zabránili ve vydání jeho *Labyrinthus medicorum errantium* (Labyrint zbloudilých lékařů). Horší bylo, že si proti sobě zneprátelil i samotného Ferdinanda, jehož obvinil, že mu dluží honorář 100 florinů.^{clxxvii}

Opakovalo se to, co se stalo již mnohokrát předtím. Paracelsus jednal na zamítavé rozhodnutí úřadů cholerickým výlevem, který způsobil, že se z obdivovaného lékaře stal v očích krále šarlatán. Na přelomu r. 1537/8 byl tedy Paracelsus opět na cestě. A to nebyla jediná zlá věc, jež jej potkala, neboť v té době umírá jeho otec. Ve Villachu se však Paracelsus dlouho neusadil, ale odešel do blízkého St. Veitu, kde dopsal *Sedm obran*, v nichž se snaží očistit od pomluv svých nepřátel. Odtud se čas od času vypravoval na další cesty po Korutanech, aby hledal ložiska zlata pro bohatý rod Fuggerů. Někdy z let 1537–38 pochází i jeho další významná kniha *Astronomia magna*, v níž propracovává svou vlastní teorii vesmíru.^{clxxviii}

Ani v St. Veitu se Paracelsus dlouho nezdržel, neboť koncem r. 1538 byl opět na cestách. Ty jej nyní zavedly do Wolfsbergu, Augšpurku, Mnichova, opět do Villachu, dále do Štýrského Hradce,

Vratislavi, Vídně, r. 1540 do Klagenfurtu. Odsud pak pokračoval někdy v letech 1540-41 do Salcburku, kam jej pozval samotný biskup.^{clxxix} Paracelsus zde bydlel v hostinci 'U bílého koně' společně se svým sluhou Claussem Frachmaierem, který se o něj staral. Na den sv. Matouše 21. září 1541 nechal Theophrastus sepsat svou poslední závěť, v níž odkázal své lékařské vybavení příteli Andree Wendlovi. Ostatní majetek, s výjimkou malých peněžních částek, měl být po jeho smrti rozdán chudým. Paracelsus zemřel 24. září téhož roku. Přesto tento svět de facto nikdy zcela neopustil, neboť žil nadále v říši legend a pověstí.^{clxxx}

2.3 Paracelsus: dílo

2.3.1 Lékařství v době Paracelsa

Než se začneme věnovat Paracelsovi jako lékaři-alchymistovi, je třeba, abychom si řekli něco i o lékařské vědě jeho doby. Evropa byla v té době sužována dýmějovým morem (tzv. „černou smrtí“), který se jí v několika vlnách prohnal okolo let 1347-1350.^{clxxxi} Do Evropy jej pravděpodobně přinesli Tataři během svého obléhání krymského přístavu Kaffa (Feodesie) r. 1347. Dále se nemoc šířila prostřednictvím blech žijících v kožichu krys, které byly „černými pasažery“ obchodních lodí.^{clxxxii} Vliv na šíření epidemie mohli mít ale i lidé utíkající z oblasti nákazy.^{clxxxiii} Přesný počet obětí moru neznáme. Odhaduje se, že nemoci mohla podlehnout až třetina obyvatel kontinentu^{clxxxiv}, Oxfordský slovník světových dějin udává přibližný počet 25 milionů obětí.^{clxxxv} Podstatné je, že proti této chorobě neměla tehdejší medicína žádnou skutečně účinnou zbraň kromě izolace nemocných, která mohla expanzi moru alespoň zpomalit.^{clxxxvi} Paracelsus pod vlivem své teorie imaginace přičítal rychlé šíření choroby lidskému strachu, který mohl v lidech nemoc vyvolat.^{clxxxvii}

Teoretickou základnou evropské medicíny té doby byli Hippokrates a Galénos se svou humorální teorií, kterou dále rozvinuli arabští učenci (např. Avicenna). Problém spočíval v tom, že se jejich dílo stalo de facto nedotknutelným, což značně brzdilo další pokrok. Jako příklad lze uvést Andream Vesalia, jenž po řadě důkladných pitev zjistil, že ne vše, co tvrdily tradiční autority medicíny,

je zcela v souladu s realitou. Sám si však uvědomoval, že takové tvrzení se rovná medicínské herezi, jak můžeme soudit z jeho velice opatrně formulovaného díla *O uspořádání lidského těla*.^{clxxxviii}

Většinou se tak lékař v „praxi“ omezil na určení diagnózy ze vzhledu moči (Uroskopie) pacienta a předepsání léku, který připravil lékárník. Byl-li přeci jen nutný chirurgický zákrok, prováděl jej lazebník, který však nedisponoval téměř žádným lékařským vzděláním. Vzdělání lékaři se zpravidla neúčastnili ani samotného zákroku.^{clxxxix}

Nebyl to jen univerzitní odpor k manuální práci, považované za nízkou, ale i hrozba soudního stíhání, neboť IV. Lateránský koncil r. 1215 zakázal duchovním účast na všech činnostech, při nichž se prolévala krev, což značně omezilo možnosti lékařů z řad kléru. Ani lékaři, kteří nezastávali žádnou duchovní funkci, to neměli jednoduché. Chtěli-li provést soukromou pitvu, potýkali se často s problémem, kde sehnat vhodné tělo. Obvykle jej ukradli ze hřbitova a poté předstírali, že jej získali legálně. Jelikož museli přitom dávat pozor na případnou žalobu pozůstalých, užívaly lékaři nejčastěji těla popravených zločinců. Restrikce vůči zkoumání lidské anatomie však nebyly všude stejné a v mnoha zemích byly pitvy povoleny, např. v Itálii. Na univerzitách se rovněž prováděly pitvy veřejně, ale rozdělení teorie a praxe postihlo i tuto oblast. Obvyklý postup byl ten, že lékař seděl na vyvýšeném pultu, odkud předčítal studentům pod sebou výňatky z Galéna, zatímco lazebník tělo rozřezával. Jelikož prvnímu chyběla praxe a druhému teorie, docházelo při pitvě k takovému zmatku, že její vzdělávací efekt byl takřka nulový.^{cxc}

2.3.2 Problematika přístupu

Paracelsův život již známe, ale stále nám zůstává otázka, kdo byl Paracelsus? Kým byl pro sebe, kým pro své současníky a kým je pro nás. Odpovědi na tyto otázky načrtnu v následujících částech práce. V odborné literatuře je Paracelsus nahlížen jako přírodní badatel či filosof, případně jako lékař^{cxcii} (v takovém případě je zmiňováno jeho dílo o syfilis). Tím vším Paracelsus skutečně byl, ale současně, neboť v jeho myšlení nebylo přesné hranice mezi filosofií, přírodní magií, alchylmií,

teologií a dalšími vědami. Sám sebe chápal jako hluboce věřícího katolíka (jehož myšlenky katolická církev považovala za kacířské), ale současně měl blízko i k Lutherovi v tom ohledu, že kladl důraz na Písmo a osobní vztah k Bohu. Paracelsus byl člověkem stojícím na pomezí mnoha světů, které propojil ve vlastním obrazu univerza, v němž se prolínaly prvky doznívajícího středověku a rodící se renesance. Světa, kde se alchymie a lékařství, magie a víra, slévaly do podivuhodné jednoty, v níž každý detail odkazuje na celek, v němž musí být nahlížen.

Pro čtenáře Theophrastova díla vždy bylo a je největším úskalím jeho terminologie, kterou se Paracelsus vymezoval vůči tradicionalistům. Spíše než souhrn vědeckých pojmů jde o mystický jazyk, v němž se jeho autor pokusil vystihnout zvláštní uchopení přírody, založené na analogii makro- a mikrokosmu (viz níže), jež byla nahlédnutelná prostřednictvím duchovního „osvícení¹³“. Jung označuje tato slova (jejichž etymologický původ je, až na výjimky, nedohledatelný^{cxcii}) jako 'slova moci'^{cxciiii} a domnívá se, že se jimi snažil Paracelsus zakrýt vnitřní rozpor svých dvou zdrojů, tj. přírody (prezentované v jeho myšlení alchymií, magií a astrologií¹⁴) a církve (již představuje v jeho představách Panna Maria). Jung se domnívá, že udržení těchto vzájemně si odporujících duchovních sil (tj. okultismu, katolicismu etc.) bylo možné jen za cenu značného duchovního napětí, jehož si však Paracelsus nemusel být sám vědom (byť v některých místech označuje svou filosofii jako 'pagoyum'^{cxciiv} - tj. pohanskou¹⁵). V jeho životě však tento vnitřní tlak mohl být příčinou řady excentrických a iracionálních výpadů vůči univerzitním lékařům. Vnější nepřítel zde dle Junga zastírá skutečného nepřítele ve vlastním nitru - vlastní svědomí^{cxcv}). Přesto, což přiznává i Jung^{cxcvi}, lze Paracelsovu terminologii chápat také jako pokus vystihnout vnitřní zkušenost nazřetí 'světla přírody', což je starý prvek mystického proudu v alchymii, jak ji prezentuje např. René Alleau^{cxcvii}, podle něhož měly alchymistické texty vždy dvě roviny výkladu - jednu pro profánní alchymisty-zlatoděje, kteří v nich nalézali „pouze“ recepty pro výrobu zlata, zatímco druhá skupina alchymistů v nich hledala „klíče“ k tajnému poznání, dosažitelnému prostřednictvím iluminací (vnitřních zjevení v duši adepta).

¹³ Paracelsus sám říkal, že lékař musí být povolán Bohem.

¹⁴ Přestože tyto nauky Paracelsus řadí do celku Božího řádu jako projevy „světla přírody“, vedle něhož existuje ještě světlo Ducha svatého jako vyšší zdroj poznání.

¹⁵ Paracelsus tím míní, že tato část jeho filosofie vychází ze světla přírody, jež bylo známé již pohanským učencům.

2.3.3 Svět a člověk (makrokosmos v mikrokosmu)

Jde o starou hermetickou myšlenku (obsaženou již v *Tabula smaragdina*), že „co je nahoře, je jako to, co je dole“.^{cxviii} Ve spise *O předzvěstích, věštbách a divinacích*^{cxci} je dle Paracelsa člověk stvořen Bohem až jako poslední bytost a to složením všech kvintesencí věcí, jež byli stvořeny před ním. Tak je člověk mikrokosmem, tj. obrazem velkého světa-makrokosmu. Člověk je však současně i středobodem působení hvězdných sil, z nichž se rodí jeho duchovní tělo, zatímco jeho tělo hmotné sestává ze všech čtyř živlů. Je to však duchovní tělo, do něhož vkládají při početí člověka hvězdy svou sílu, která rozhoduje jak o charakteru člověka, tak jeho schopnostech. Neboť dle Paracelsa žijí ve hvězdách kameníci, tesaři, ale i lékaři různého stupně dovedností. Jejich učedníky jsou pak i kameníci, tesaři a lékaři zde na zemi, kteří mají svůj přirozený rozum¹⁶ od nich. Daleko důležitější však je, že člověk sám jako mikrokosmos obsahuje své vlastní vnitřní hvězdy (tj. orgány), které provádějí určitý počet okruhů (stejně jako hvězdy nebeské). U každého člověka je přitom počet okruhů stejný, ale liší se rychlostí, s níž hvězdy svou pouť dokončí, čímž se končí i lidský život^{cc}. V některých případech je však tento vnitřní algoritmus násilně zastaven (např. vraždou). Paracelsus věří, že v takovém případě pak zůstává v lidském těle jisté množství 'mumia', tj. vnitřní životní síly. Tato síla pak zůstává obsažena v těle a lze ji použít při léčbě řady nemocí (prášek z rozdrčených lidských těl, jimž se rovněž říkalo 'mumia', byl na konci středověku oblíbenou součástí řady medikamentů). 'Mumia' je vlastní každému člověku a je hlavní léčebným prostředkem těla, všechny ostatní léky slouží pouze k tomu, aby 'mumia' chránily a umožnily jí v těle působit. Podle P. Balla je tento postup (nevměšovat se zbytečně do práce těla, ale spíše tělu pomoci v jeho sebeléčbě) možným vysvětlením Paracelsových úspěchů v době, kdy řada tradičních léčebných procedur vedla spíše ke zhoršení pacientova stavu.^{cci}

Vzájemná provázanost světa a člověka však funguje i obráceně, i člověk může ovlivňovat svět. Prvním a největším případem byl pád prvních lidí Adama a Evy, o němž píše Paracelsus ve spise 'Azoth: o stromu neboli linii života'.^{ccii} Lucifer žárlil na lidský rod, jemuž byla přislíbena nebesa, o která on přišel. Vzal tedy na sebe podobu bazyliška a předstoupil před Strom poznání, kde mu Eva pohlédla do očí, čímž do ní

---

¹⁶ Paracelsus rozlišuje moudrost přirozenou, která jest získaná z hvězd (prostřednictvím jejich vyzařování) a moudrost Kristovu (tu člověk získává z Písma prostřednictvím Ducha svatého), která je nad první.

pronikl jeho jed¹⁷. Pohledem na dábla se v Evě vytvořila špatná imaginace, která pronikla do její duše. A protože duše člověka je spřízněna s duší světa, otiskla se tato špatná imaginace i do světové duše. Ta (jelikož Eva a Adam vlastně spočívali v jakémsi lůnu světa) otěhotněla a zrodil se materiální svět - což byl akt pádu, který se projevil ztrátou původní jednoty (Paracelsus ilustruje na příkladu jednorožce, jenž je tradičně symbolem Krista^{cciii} a současně svým rohem představuje původní jednotu všeho). Eva s Adamem se pak „narodili“ jakoby podruhé (předtím totiž byla jejich těla tvořena z duchovního iliastru, nyní však dostali těla cagastrická, tj. zvířecí). Člověk (stejně jako celý svět) je tvořen třemi složkami - sírou, solí a rtutí, kterým odpovídá v duchovní rovině triáda duch, duše a tělo. Stejně tak se i svět skládá ze tří složek - našeho materiálního světa, který je tvořen čtyřmi živly aristotelské fyziky (ohněm, vodou, zemí a vzduchem). Tato sféra, která je cagastrická (tj. hrubohmotná, neboť je de facto „odpadem“ emanace vyšších sfér) odpovídá v rámci triády principu soli. Nad těmito živly jsou však ještě jejich „duchovní“ ekvivalenty (např. živlu vody odpovídá princip aquaster, který si můžeme představit jako dynamický duchovní ekvivalent hrubohmotné vody). Tato vyšší sféra odpovídá principu rtuti. Nejvyšší sféra, kterou můžeme přiřadit principu síry, patří Bohu a andělům, kteří se již neživí jako my cagastricky, nýbrž přijímají z Boha jeho emanaci-jeho „Fiat!“.

Stejně tak je i člověk tvořen třemi principy (tj. sírou, solí a rtutí), kterým odpovídají tři složky - tělo (sůl), duch (rtuť) a duše (síra). Je však třeba dodat, že Paracelsus rozlišuje duši iliastrickou, která je spřízněna s čistým živlem ohně, kterou nalezneme přímo v srdci, a cagastrickou, spřízněnou s vlhkem, která obývá oblast okraje srdce, kde jsou obaly tvořené vodou, jimiž se může duše ochlazovat.

Naše cagastrické tělo je odsouzeno k zániku, neboť jakmile uplyne počet oběhů našich vnitřních hvězd, pak tělo zemře. Duch může ještě pokračovat vlivem setrvačnosti v činnosti, kdy se jako iluzivní přízrak těla může zjevovat nad hrobem či v místech, k nimž měl zemřelý nějaký vztah. Jedná se však o pouhý stín kdysi živého člověka¹⁸. Nesmrtelnou je pouze iliastrická duše, ale jen díky působení eucharistie, skrze níž člověk přijímá Boží slovo (tj. Krista), jež působí v duši jako ferment a pomáhá

¹⁷ Dle staré představy může bazylišek zabít člověka pouhým pohledem.

¹⁸ Zde je třeba hledat důvod, proč Paracelsus odmítal anatomii. Tou se bylo možno dostat jen k první složce člověka - cagastrickému tělu. Paracelsus se však snažil vše pojímat v celku, mikrokosmos ve vztahu s makrokosmem.

jí ke zrození iliastrického těla. Tento proces je však dán vírou, tj. **imaginací**. Ta hraje v paracelsovském světě (stejně jako i v dalších filosofických soustavách té doby) významnou úlohu. Nesmíme si ji však plést s fantazií, protože té Paracelsus žádný vliv nepřiznává. Imaginace je schopnost duše otisknout do hmoty projev své vůle a takto jej zrealizovat. Tímto způsobem duše ovládá tělo (jak jeho pohyb, tak i výraz obličeje etc.). Nejlepší příkladem síly imaginace je dítě, do nějž se (jakožto do plodu) otiskují myšlenky matky, které se mohou projevit jako mateřská znaménka apod. A je-li tato imaginace dost silná, může se přenést i na vzdálenější subjekty (viz uhranutí). Mág, který umí pracovat se svou imaginací, může rovněž koncentrovat působení hvězd do nějakého předmětu (média) a jeho pomocí pak dotýcnou sílu nasměrovat do cizího subjektu (tímto způsobem lze např. posílit vliv léku). Magická operace přitom není ničím proti přirozenému řádu světa, neboť celá příroda je magická, resp. je sama projevem (hmotným otiskem) Boha¹⁹, který stvořil svět prostřednictvím své imaginace. Pro toho, kdo umí tyto otisky (signatury) číst, je pak celá příroda otevřenou knihou, která člověku sděluje nejen nejhlubší tajemství univerza, nýbrž současně poukazuje i k Bohu, z něhož vzešla. Nahlížet tyto stopy Boha a radovat se z jeho díla je pak dle Paracelsa zbožností člověka.^{cciv} Materiální svět je však současně poznamenán prvotním hříchem a tudíž nebude existovat věčně. Příroda však touží dosáhnout svého původního, dokonalého stavu. Projevem toho jsou i kovy, jež se procesem zrání postupně stanou zlatem. Je tedy úkolem člověka, aby prostřednictvím věd pomohl přírodě uskutečnit procesy, jež v ní samé probíhají po staletí a ještě často s ne zcela uspokojivým výsledkem. Alchymista je tak de facto lékařem světa, stejně jako je medik lékařem těla.^{ccv} Obojí se má dít v souladu s Boží vůlí, kterou je láska. Ta spolu s filosofií, astrologií a alchymií tvoří základní pilíře lékařské vědy.^{ccvi} Filosofií se mínila teorie o tom, jak svět funguje, přičemž u Paracelsa šlo o pozorování a analogickou interpretaci přírody. Rovněž astrologie patřila ke standardu medicínského vzdělání té doby. Katolická církev bojovala proti její „pohanské“ verzi, jak se objevila např. u již zmíněného M. Ficina.^{ccvii} Současně si ale astrologie našla své mocné příznivce i v církvi – jako byli např. papežové Julius II., Lex X. či Urban VII. Situaci ilustruje

¹⁹ Paracelsův Bůh však není týmž Bohem, jakého bychom očekávali u ortodoxně věřícího křesťana. Je pramenem všech věcí, mysteriem magnum (velkým tajemstvím) z něhož emanují nižší síly. Především základní, jakási „duchovní“ látka – yliaster, která se bude postupně „zhušťovat“ ve stále materiálnější formy.

fakt, že i přes zákaz astrologie Tridentským koncilem (1545-63) dostal r. 1573 provinciál katolického řádu Francesco Giunini (přezdívaný Junctinus) povolení k vytištění svého díla *Speculum Astrologicum*.^{ccviii} Mnohem příznivěji pak byla této nauce nakloněna protestantská strana²⁰. Důvodem snad mohl být očekávaný konec světa, jenž byl v oné době hojně očekáván v důsledku chiliastických nálad, hojně podporovaných i ze strany astrologů.^{ccix} Rovněž Paracelsus se věnoval předpovídání věcí budoucích z hvězd²¹. Ale astrologie jej přitahovala i jako lékaře, neboť byla standardní součástí medicínského vzdělání na evropských univerzitách²² poté, co byla propojena s humorální teorií a oficiální teologií.^{ccx} Již jsem se zde zmínil o vlivu, který mají dle Theofrasta hvězdy na vnitřní charakter člověka. Hvězdy však na nás působí i svými „exhalacemi“, které uvolňují a způsobují jimi nemoci.^{ccxi} Ačkoliv se tedy astrologie těšila vážnosti, byla alchymie opomíjena jako nauka nižšího stupně, která je dobrá pro lékárníky, nikoliv pro 'doctores'. Dle Paracelsa je však alchymie pro lékaře nezbytná, neboť bez ní není možné oddělit z látek jejich léčivé složky. Lékař-alchymista tak napodobuje velkého 'archea'^{ccxii}, jakéhosi většího lékaře světa, jenž působí v makrokosmu, ale současně i v člověku, v němž odděluje složky potravy - viz Paracelsův výrok „Vše je jed a nic není bez jedu.“ Touto větou vysvětloval i užití často jedovatých látek, zejména antimonu, který považoval jistou dobu téměř za univerzální medikament. Antimon se sice používal jako lék již v antice, ale jeho vnitřní využití (pro jeho projímavé účinky) zavedl až Paracelsus.^{ccxiii} Jestliže je v nás archeus, pak je otázka, proč onemocníme. Paracelsus zde vidí několik důvodů. Buď archeus udělal při separaci chybu, nebo nemoc mohla vzniknout z „inhalací“ hvězd (viz výše), případně je způsobena útokem mága či je projevem Božího trestu. Každá z příčin pak vyžaduje vlastní způsob léčby, který lze charakterizovat jako 'similis simile' (podobné podobným). Vraťme se nyní k potravě, která je, dle Paracelsa, pro nás vždy dvojím - přísunem stavebního materiálu pro naše tělo, ale současně i jedem. Člověk je totiž dle Paracelsa nejdokonalejší bytostí, vůči níž je vše ostatní méně dokonalé a tedy i škodlivé.^{ccxiv} Jestliže jed i přes činnost archea do těla pronikne ('ens

²⁰ Byť Luther zastával více konzervativní, odtažitě stanovisko. Jeho prorocství vycházela více ze studie Písma, než z konjunkcí planet. Melanchthon se však astrologie zastával stejně jako řada dalších lutheránů.

²¹ Jako příklad lze uvést spisek 'Uslegung des Kometen' (Interpretace komety), který se týkal výkladu Halleyho komety pozorované r. 1531.

²² Pro příklad: Univerzita v Bologni zavedla astrologii jako povinný předmět r. 1405.

veneni'), je dle Paracelsa nejdůležitější pomoci tělu, aby jej ze sebe dostalo pryč, např. užitím antimonu.^{ccxv} Druhou možností je '**ens naturale**'. Paracelsus zde vychází z již zmíněné analogie mezi mikro- a makrokosmem, kdy vnitřní orgány člověka chápe analogicky jako planety, které se mohou dostat při svých „obězích“ do negativních konstelací.^{ccxvi} Paracelsus právě na tyto nemoci doporučuje tinktury (či 'Quinta Essentia') z kovů či rostlin, jež odpovídají planetě, jež se vymkla kontrole. Případně je možné použít i tinkturu zlata, která odpovídá srdci jako vnitřnímu Slunci, neboť v tomto bodu se sbíhají síly všech vnitřních planet.^{ccxvii} V souvislosti s planetami pak můžeme mluvit ještě o '**ens astrale**', tj. nemoci vyvolané negativní konstelací hvězd. Paracelsus si jednoduše řečeno představoval, že hvězdy vydávají ze sebe „exhalace“, které však mohou působit na naše zdraví spíše škodlivě. Proti jejich vlivu je možné opět použít odpovídající tinktury kovů a bylin (nejčastěji opět antimonu jako nejsilnějšího z arkán), jež pacienta dostanou pod vliv planety příznivé.^{ccxviii} Další příčinou onemocnění mohl být útok mága, který bylo třeba již odrazit nikoliv alchymistickými, nýbrž magickými prostředky. Jako univerzální ochranný amulet navrhoval magické vzorce s Božími jmény - Adonai či Tetragramaton.^{ccxix} V případě Tetragramatonu jde o Tetragram (JHVH), který obvykle bývá vepsaný do magického trojúhelníku či jiného obrazce.^{ccxx} V souvislosti s léčivými prostředky je třeba se zmínit o dobově oblíbeném medikamentu - **theriaku**. O tomto léku jsme se sice již zmínili, ale bude užitečné si jej doplnit do kontextu renesanční medicíny. O tomto léku psal již Averroes, konkrétně ve spise *Tractatus de tyriaca*), který byl přeložen ve 13. stol. do latiny, což pomohlo jeho masovému rozšíření. Renesanční lékaři mu připisovali téměř univerzální použití, které přirozeně neměl, neboť lékárníci za podpory lékařů často jeho nákladné (a beztak neúčinné) složky nahrazovali, aby tak okradli zoufalé pacienty.^{ccxxi} Paracelsus takovou činnost odsuzoval stejně jako sám theriak, protože se domníval, že každá nemoc potřebuje svůj specifický lék.

Poslední entíí je '**ens Dei**', tj. nemoc jako Boží trest. Paracelsus, podobně jako řada dalších teologů, chápal každou nemoc obecně jako projev Božího trestu. Současně však zdůrazňoval, že i lékaře dal nemocnému rovněž Bůh. Lékař by se tedy měl snažit o pacientovo dobro v souladu s požadavkem lásky, který Theophrastus vnímal jako základní princip stvoření. Pokrokový je Paracelsův názor, že všechny nemoci jsou přirozeného původu, tj. Bůh působí prostřednictvím přírody. Nemoc, byť je dopuštěna Bohem jakožto trest, je způsobena stejnými silami, které

používá lékař jako Boží pomocník při léčbě pacienta. Úspěch je však možný jen v čase, který pro to Bůh určil. Tato víra v pevný přírodní řád vedla rovněž Paracelsa k mnoha radikálním myšlenkám. Např. odmítal uznat všechny dobové zázraky, kdy se lidé vyléčili modlitbou u hrobu nějakého světce. Ne, že by Paracelsus zamítl tato uzdravení jako taková, ale vysvětloval je zcela přirozeně, tj. nikoliv jako přímý zásah vyšší moci, nýbrž jako projev stejných léčivých sil, které byly obsaženy v celé přírodě a na něž byla těla svatých bohatá.^{ccxxii} Rovněž v otázce **posedlosti**, která vzbuzovala již po staletí pozornost církve, nahlíží Paracelsus více prakticky. Nepopírá ji jako takovou, ale vidíme, že jeho rady jsou daleko od náboženského rigorismu. Jako prevenci navrhuje střídmost v jídle i v požívání alkoholu, byť toto právě často podle dobových tvrzení překračoval. Vedle stravovacích návyků se však věnuje rovněž otázce stavu mysli. Za prvé se má člověk odprostit ode všech myšlenek, že by jej mohl ďábel vůbec posednout. O to více se má naopak soustředit ve svých modlitbách k Bohu a věřit v jeho přízeň.^{ccxxiii} Na první pohled sice nic velkolepého, leč v době, kdy v reformovaném Německu propukaly lokální hysterie okolo čarodějnic, si řada lidí skutečně myslela, že je posedlá, což pak eskalovalo často v brutálním násilí na údajných čarodějnicích.^{ccxxiv} Rovněž v otázce vymítání byl Paracelsus pokrokový, neboť se snaží o eliminaci rizika pro postiženého. Odmítal tradiční katolický způsob vymítání^{ccxxv} (jak jej stanovovalo 'Rituale Romanum^{ccxxvi}'), neboť při něm podle jeho slov často přišel posedlý k úhoně. Volí raději formu exorcismu, kdy se postižený přiměje k modlitbě či k zaujetí polohy kříže.^{ccxxvii} Na tomto příkladu můžeme vidět, jak se v Paracelsově myšlení prolínal končící středověk a lidová víra s renesančním přístupem ke světu. Paracelsus nepopírá působení ďábla v tomto světě, ale současně věří, že jeho vliv je omezen přirozeným řádem světa. Ďábel jest pro Theophrasta duch a jako takový jest sice nesmrtelný (neboť zaniknout může jen tělo hmotné, cagastrické), ale současně může působit jen na duchovní platformě, což vylučuje jeho přímý vliv na hmotu.^{ccxxviii} Může posednout člověka (jestliže se nedrží rad uvedených výše), ale může rovněž ovládat i elementární bytosti. To jsou bytosti tvořené na rozdíl od člověka jen jedním živlem, který ovládají, a na rozdíl od nás nemají duši (i když ji mohou získat sňatkem s příslušníkem lidského rodu). Jelikož nehrají v Paracelsově alchymii příliš velkou roli, zmíníme se jen o jejich druzích. Vodní bytosti jsou nymfy, vzduch obývají sylfové, zemi pygmejové a oheň salamandři.^{ccxxix} Další z bytostí, o níž se věří, že ji stvořil sám Paracelsus, je **homunculus**. Myšlenku umělé

bytosti, jež se měla zrodit z mužského spermatu v uzavřené nádobě za stálého tepla, si zřejmě Paracelsus vypůjčil z arabské alchymie, kde s podobnými představami operovali Rhazes a Džábir. Současně vycházela z představy o spontánním plození procesem hnití (což byla představa přijímaná již Aristotelem). Pro Paracelsa byl celý vesmír prodchnut 'spiritus vitae' (duchem života), jehož koncentrace do určitého bodu mohla započít i dílo zrození homuncula.^{ccxxx}

Nyní se ještě vrátíme k Paracelsově nejznámější části jeho lékařství, k jeho dílu o **syfilis**. Nemoc se údajně dostala do Evropy prostřednictvím námořníků Kryštofa Kolumba, ale masově se rozšířila po celé Evropě díky válečným tažením francouzského krále Karla VIII, pročež se jí říkalo „francouzská nemoc“. Dnešní označení jí dal až básník Girolamo Fracastoro podle hrdiny své básně Syphila. Ať už se však jmenovala nemoc jakkoliv, příznaky byly vždy stejné: Nejprve narudlý vřídek, který následuje po nějakém čase kožní vyrážka, vypadávání vlasů a horečky. Tyto příznaky však brzy odezní. Po nich však následuje nevratný rozklad metabolismu, který postihuje i mozkovou a míšňí tkáň. Jelikož se brzy zjistilo, že se nemoc přenáší pohlavním stykem, byla vnímána jako Boží trest na hříšné lidstvo. Lékaři však museli daleko spíše řešit problém, jak s nemocí bojovat. Z počátku se užívaly rtuťové obklady, které však u pacientů vyvolávaly silné bolesti. Proto se stala daleko populárnější metodou léčba guajakovým dřevem, které navíc vykazovalo oproti rtuti větší úspěšnost. Takovou léčbu si mohli dovolit jen ti nejbohatší, neboť na dovoz guajaku z Ameriky měl monopol rod Fugerů, který svého výsadního postavení zneužíval. Proto se jim nehodil Paracelsův výstup, kdy r. 1529 vyšel jeho spisek Vom Holz Guaiaco gründlicher Heylung (O důkladném léčení dřevem guajako). Theophrastus se nové nemoci věnoval ještě ve spise Von Französischen Krankheit drei Bücher (Tři knihy o francouzské nemoci). Neodmítá tradiční léčbu rtutí, ani guajakové dřevo, ale chce, aby lékař při medikamentaci rtuťi vycházel více z pacienta samého.^{ccxxxi} Paracelsus vycházel z toho, že de facto jsou všechny látky současně lékem i jedem, ale teprve jejich množství vůči nám určuje, zda pro nás budou smrtící či uzdravující. Jelikož Paracelsus měl i silné sociální citění, navrhoval místo drahého guajaku jako levnější variantu borovici či jasan. To se přirozeně nelíbilo rodu Fugerů, jimž Paracelsus vyčítal, že chtějí vydělat na cizím neštěstí, ačkoliv daleko větší metlu představoval pro tehdejší lidi mor. Paracelsa však mohla syfilis přitahovat jako příležitost, aby ukázal přednosti své nové medicíny, kterou se tak těžko snažil prosadit na akademické půdě. Syfilis byla totiž pro Evropu zcela

novou nemocí (takže o ní Galénos ani Avicenna nic nenapsali), ačkoliv moderní výzkumy ukazují, že mohla být latentně přítomná již dříve. Paracelsovo snažení však zastavili ziskuchtiví Fugerové, kteří spolu s doktory z lipské univerzity přiměli nejvyšší cenzurní úřad v Norimberku r. 1530, aby zakázal tisk Paracelsova lékařského²³ díla (konkrétně Vom Ursprung und Herkommen der Franzosen a Spittal Buch).^{ccxxxii}

Vedle studia syphilis byl Paracelsus pokrokový i svým zájmem o **ženské choroby** a otázky spojené s plozením potomstva, jež většina lékařů opomíjela jako záležitost porodních bab. Ženy stále byly v Paracelsově době nahlíženy jako morálně slabší bytosti (bylo jim předkládáno za vinu šíření syphilis, čarodějnictví etc.). Oproti svým lékařským kolegům však Paracelsus nahlížel na ženy s daleko větší úctou. Žena se sice od muže v mnoha aspektech liší, proto jí také dal Bůh jiné léky než muži, ale přesto si zaslouhuje mužovu úctu, neboť v ní dochází k zázraku početí (jenž Paracelsus básnický označuje za 'léto' ženy). Na zplození potomstva se přitom podíli stejnou měrou semeno muže i ženy, dá se říci, že žena zde má dokonce daleko větší vliv, neboť vedle jejího semena působí na plod i její imaginace.^{ccxxxiii} Ženské pohlaví však Paracelsa jinak nezajímalo, nikdy se neoženil a ani není žádná zmínka, že by s nějakou ženou měl nějaký vztah. Tato zvláštnost se vysvětlovala tím, že měl být Paracelsus údajně eunuchem. Výzkum kosterních pozůstatků však přinesl jiné vysvětlení - Paracelsus podle něj trpěl tzv. androgenitálním syndromem (onemocněním genetického původu, které se projevuje mj. vyšší inteligencí, ale rovněž návaly hněvu, psychickou labilitou a asexualitou).^{ccxxxiv}

2.3.4 Transmutace

Jako všichni velcí alchymisté se i Paracelsus věnoval otázce Kamene mudrců. Ten považoval za jedno z 'arcán', tj. tajemství přírody. Tento termín, psaný někdy 'arcanum' (řecká předpona 'arch-' odkazovala na počátek, jenž alchymisté hledali) znala alchymie již před Paracelsem. V jeho myšlení se však jedná obvykle o vnitřní esenci léku poznatelnou dle signatur. To však Theophrastovi nebránilo užívat daný pojem i pro preparáty s tajným postupem výroby (např. 'Arcanum tartari' je octan draselný).^{ccxxxv}

Přestože dle Paracelsa měla alchymie především léčit nemoci lidí, nebránil se ani transmutaci kovů (zachovala se řada legend, podle nichž Paracelsus zlato vyrobil). Za tím účelem vypracoval na základě starší představy ar-Ráziho zcela novou teorii o složení kovů (jde o výše ²³ Zákaz se netýkal Paracelsových prognostik.

zmíněnou teorii 'tria prima'). Přestože někteří alchymisté tuto teorii přijali, zůstala dlouhou dobu na okraji zájmu.^{ccxxxvi} Paracelsus si nicméně uvědomoval, že tingovaný kov nemá všechny vlastnosti ryzího zlata a proces tingování považoval za první krok transmutace, stejně jako řada jiných alchymistů. Hovoří o tom ve *Velké chirurgii* a *De natura rerum* (O přirozenosti věcí, r.1537). Připouští, že transmutace možná je, ale jen s velikou mírou štěstí lze dosáhnout úplné přeměny. Vědomí obtížnosti celého procesu můžeme považovat za jeden z možných důvodů, proč se Paracelsus od transmutace kovů obrátil ke snaze o jejich zpracování v lékařství.^{ccxxxvii}

3 Alchymie po Paracelsovi

3.1 Paracelsovi následovníci

Vliv novoplatoniků jako byli Ficino, Pico della Mirandola etc. vzbudil v 16. stol. vlnu zájmu o hermetismus. A spolu s ním se střediskem zájmu stal mimo jiné i Paracelsus. Dvacet let po jeho smrti přivedli jeho myšlenky opět na svět okolo r. 1560 různí nakladatelé. Byli mezi nimi i lékaři - Michael Toxites a Adam von Bodenstein, který získal od bývalého Paracelsova žáka Johanna Oporina dosud nevydané Theophrastovy práce, které r. 1564 publikoval. Dalším průkopníkem Paracelsa byl Johannes Huser, který vydal v Basileji v letech 1589-90 kompletní soubor Theophrastova díla. Zdrojem mu byla knihovna arcivévody Ferdinanda Tyrolského, jehož jménem schromáždil na hradě Neuburg alchymista Hans Kilian spisy svého přítele a kolegy Paracelsa. Pominout nelze rovněž Gerharda Borna, autora spisů věnovaných alchymii, z nichž nejznámější je jeho *Clavis totius philosophiae chymisticae* (Klíč k celé chemické filosofii). Ti všichni pomohli tomu, aby se Paracelsova alchymistická a lékařská díla, jež za života svého autora nesměla vyjít tiskem, začala rychle šířit po celé Evropě. Přístup do širšího kruhu vzdělanců pak otevřel Paracelsovi jeho dánský stoupenec, lékař krále Kristiána IV., Peder Soerensen (v polatinštěné formě Petrus Severinus). Ten přeložil Paracelsova díla do latiny, přičemž upravil jejich poněkud hrubý styl. Svůj vlastní systém medicíny, založený na paracelsovských myšlenkách, pak představil Severinus ve svém spise *Idea filosofické medicíny*. Nebyl však jediným, kdo napomohl přijetí Paracelsa mezi akademickými učenici. Spis lékaře Adernacha *De medicina veteri et nova* (O staré a nové medicíně), jenž v Basileji vydal exulant italského původu Peter Perna, napomohl k syntéze tradiční Galénovské medicíny s iatrochemií.^{ccxxxviii}

Tato „paracelsovská renesance“ se však musela vypořádat rovněž se silným odporem. Vedle katolické církve, která v rostoucím novoplatonském hnutí spatřovala ohrožení vlastních zájmů, to byli především lékaři-traditionalisté, kteří z principu nechtěli uznat, že by na Paracelsovi mohlo být vůbec něco dobrého. Jedním z nich byl kupříklad lékař švýcarského původu Thomas Liebler (přezdívaný 'Erastus'), jehož antipatie vůči Paracelsovi mohla být dána, vedle odporu k renesanční magii a alchymii, rovněž snahou vylepšit svou pověst v očích kalvinské církve, kterou si znepřátelil svým návrhem, aby byla podřízena státu. Podařilo se mu získat řadu dalších spojenců a jejich námitky pak zveřejnil r. 1571 ve

spise *Disputace o nové Paracelsově medicíně*, kde vykresluje Theophrasta jako lékařského šejdíře, jenž mrzačí pacienty a paktuje se s Dáblem.^{ccxxxix} Přes odpor tradicionalistů se však iatrochemie (jejímž symbolem se stal obraz královny jako symbol její moci a vlivu^{ccxli}) šířila dále Evropou. O vlivu, který Paracelsus získával, svědčí například i to, že jeho bývalý nepřítel, Theodor Zwinger, přešel do tábora jeho ctitelů a podílel se na vydávání Paracelsových děl. Vstřícně byla paracelsiánům otevřena Anglie, kam iatrochemii přinesl Richard Bostocke, jemuž vydatně pomáhal Thomas Moffet (někdy psáno Muffet), lékař angloskotského původu a současně i entomolog a člen Královského sdružení lékařů, který bránil Theophrasta před Erastovou kritikou. V Evropě pak paracelsiány reprezentoval svou prací 'Novum lumen chymicum' (Nové světlo chemie) Michael Sendivog (původním jménem Michal Sędziwój), který r. 1539 působil nějaký čas na dvoře Rudolfa II, kde pobýval ještě jeden z významných evropských paracelsiánů, astronom Tycho de Brahe.

Spory mezi stoupenci Paracelsa a Galéna se však začaly postupně stávat nejen záležitostí akademické půdy, nýbrž i politiky a náboženství. V Anglii patřila většina paracelsiánů k puritánům, zatímco stoupenci Galéna pocházeli z řad anglikánů. Konflikt se ještě více vyostřil za Karla I., kdy se většina paracelsiánů přidala na stranu parlamentu. Podobná situace byla i v Německu, kde bylo dělení ještě více než v Anglii záležitostí konfesního vyznání. Jistým ostrůvkem, kde mohli stoupenci hermetických nauk najít klidné kotviště, se stala na počátku 17. století rudolfínská Praha. Po smrti Rudolfa II. r. 1612 převzal trůn jeho bratr Matyáš, který byl rovněž zastáncem nábožensky toleratní politiky. Tu však nezastával jeho nástupce, katolický arcivévoda Ferdinand. Česká šlechta tak místo něj zvolila za českého krále falckého kurfiřta Fridricha V., stoupence kalvinismu, ale také alchymie. Sen paracelsiánů o „novém Rudolfovi“ však skončil r. 1620 bitvou na Bílé hoře, kde zvítězil Ferdinand II.

Svého vrcholu dosáhla naopak iatrochemie na dvoře francouzského krále Jindřicha IV. (známého jinak jako Jindřich Navarrský), který na svůj dvůr pozval řadu paracelsovsky orientovaných lékařů. Jmenovat můžeme např. hugenota ženevského původu Jeana Ribita, jenž se stal osobním lékařem panovníka, nebo Josepha Duchesnea (Quercetana). Ten svou teorií o „vzdušném ledku“, považovaného za

'spiritus mundi' (zdroje vitální energie) rozváděném po těle krví, předpověděl objev kyslíku v červených krvinkách, jenž učinil John Mayow r. 1674. K rozkvětu iatrochemie přispěl svou prací Theodor Turquet, rovněž hugenot ženevského původu. Přítomnost paracelsiánů, navíc ještě hugenotského vyznání, dráždila konzervativce z pařížské lékařské fakulty, kteří vydali obranu svého učení zvanou 'Omluva Hippokratovy a Galénovy medicíny, proti Mayerneovi a Quercetanovi'. Nakonec se však obě strany dohodly na kompromisu. Mayern souhlasil s tím, že v Paříži bude postupovat podle galénovské medicíny a fakulta na oplátku slíbila, že mu nebude klást překážky. Po vraždě Jindřicha však musel Mayern opustit Paříž, která pro něj přestala být bezpečná, a odešel do Anglie, kde byl zvolen r. 1616 za člena Královského sdružení lékařů. Za Karla I. sice situace nebyla pro paracelsiány úplně příznivá, ale přesto Mayern prožil v Anglii zbytek života v klidu a materiálním dostatku. Jeho kolega z Paříže Béguin mezitím vydal 1610 učebnici 'Tyrocinium chymicum' (Chemický začátečník). Jak název napovídá, jednalo se o učebnici pro začínajícího iatrochemika. Aby kniha mohla vyjít tiskem, vyhnul se její autor kontroverznějším částem Paracelsovi filosofie a zaměřil svůj spis více prakticky. Ať už šlo o přímý záměr či nikoliv, pomohl tak k oddělení chemické složky iatrochemie od její teorie, která postupem doby zastarávala. Učebnice byla r. 1615 vydána ve francouzštině včetně dodatků a revizí. Stala se vzorem pro pozdější práce podobného druhu, jejichž autory byli francouzští chemici Pierre Joseph Macquer ('Elements de chymie théorique', r. 1749) a Antoin Lavoisier ('Traité élémentaire de chimie', r. 1789).^{ccxli} Spory mezi ortodoxními lékaři a iatrochemiky (či jinak nazývanými spagyriky z řec. 'spaó' - 'rozděluji' a 'ageiró' - spojuji, což byla narážka na alchymistické praktiky) nicméně neutichly, spíše naopak. Od počátku 17. století zuřila mezi stoupenci nové medicíny a Galéna tzv. **'antimonová válka'**. Hlavní roli v ní sehrál paracelsián skotského původu William Davidson (pofrancouzštěně Guillaume d'Avissone), proti jehož propagaci antimonu, oblíbeného Paracelsova léčiva, se postavila pařížská fakulta. Nutno dodat, že ne zcela neoprávněně, neboť antimon

zůstával i přes snahu iatrochemiků silně jedovatým a jeho podání tedy mohlo ohrozit pacienta. Davidsův nástupce Nicaise Lefebvre, který se stal r. 1660 královským profesorem chemie v Anglii za Karla II., si uvědomil nedostatky iatrochemie a udělal hodně pro její modernizaci. Zejména přešel od destilace k práci s roztoky získanými pomocí alkoholu či vody. Tímto procesem bylo možné získat z rostlin a dalších látek i ty jejich léčivé složky, které byly jinak destilací zničeny. Kromě toho zavedl Lemery jasnou terminologii, která nahradila původní chaos paracelsovských pojmů. Iatrochemie pak pokračovala ve Francii touto cestou dál, jak ukazují příklady Lemeryho nástupců. Jardin du Roi, královská botanická zahrada v Paříži a současně i centrum paracelsiánů, vydala světu taková jména jako např. Joseph Louis Gay-Lussac, odborník na chemii plynů, či Guillaume-François Rouelle, učitel Jeana Rousseaua i Denise Diderota.^{ccxlii}

Přesto se paracelsovská alchymie nevymanila zcela z vlivu hermetismu. Pokračovatelem v této linii byl Robert Fludd, člen Královského sdružení lékařů, ačkoliv jeho vliv na rodící se vědeckou obec v Anglii byl zcela marginální oproti jeho ideovému konkurentovi Francisi Baconovi. Jelikož byl však rovněž šlechticem se skvělými konexemi, dařilo se mu vydávat bez problémů svá díla, z nichž nejznámější byl *Philosophicall Key* (Filosofický klíč) z r. 1619.^{ccxliiii} Fludd se však dostal do sporu s právě se rodící karteziánskou koncepcí vědy, která se snažila zbavit chemii nánosů metafyziky. Nejhorlivějším stoupencem těchto idejí byl blízký Descartův spolupracovník, mnich a filosof Marin Mersenn, který řídil v Paříži za Descartova pobytu v Nizozemí r. 1666 založenou Académie des Sciences.^{ccxliv} Vzájemné spory mezi paracelsiány a jejich odpůrci přispěly k rozvoji vědy, neboť obě strany byly až na výjimky konzervativní (galénovští lékaři se drželi humorální teorie stejně jako iatrochemici Paracelsa) a jejich vzájemné střety pomáhaly tyto krajnosti kompenzovat (jako příklad lze uvést již zmíněného Fludda, který hájil²⁴ svého přítele Harveyho,

---

²⁴ Je však otázka, zda se tak Fludd zachoval proto, že by byl skutečně přesvědčen o správnosti Harveyho objevu, či se tak zachoval z pouhé kolegiality.

objetivele krevního oběhu, ve sporu s galénovským lékařem Gassendim, který tuto teorii odmítal).^{ccxlv}

Paracelsova osoba se působením jeho příznivců, ale i odpůrců, stala široce známou a jejímu kouzlu neodolala ani řada různých tajných bratrstev, zejména pak rosenkruciáni (Bratrstvo růžového kříže). Jeho vznik se datuje na počátek 17. stol., ale je obklopen řadou tajemství. Někdy je za zakladatele bratrstva považován sám Paracelsus, což je však sporné, neboť ten zemřel ještě dříve, než hnutí začalo veřejně působit. Philip Ball se domnívá, že symbol růže, která je považována na „Paracelsovu květinu“ (což souvisí s příběhem, jak Paracelsus tuto rostlinu obnovil z jejího vlastního popela) si rosenkruciáni vypůjčili ze znaku Martina Luthera (jde o symbol skládající se z květu růže, srdce a kříže). Nicméně hnutí vždy mělo (a dodnes má) blízko k alchymii, která čerpá i z Theophrastova učení. Zakladatelem hnutí byl Johann Valentin Andreaeho z Herrenbergu²⁵, jehož Chymická svatba Christiana Rosenkreutze^{ccxlvii} obsahuje jasné narážky na alchymistické operace. Andreae byl sám členem esoterního 'Fruchtbringende Gesellschaft' (Hnutí přinášející ovoce) a je rovněž pravděpodobným autorem prvního rosenkruciánského manifestu Fama fraternitatis (Zpráva bratrstva), jež hnutí začalo šířit v Kasselu. O rok později pak ke Zprávě přibilo ještě Confessio fraternitatis (Vyznání bratrstva). Oba texty se odvolávaly na Ch. Rosenkreutze jakožto zakladatele řádu, jehož posláním bylo schromáždit hermetiky za účelem obrody lidského poznání. Rosenkruciáni dosáhli značné popularity, zejména v kruzích alchymistů. Jejich myšlenky ovlivnily např. Anglické alchymisty Thomase Vaughana a George Starkeyho, horlivým obhájcem řádu byl i výše zmíněný Robert Fludd.^{ccxlviii}

---

²⁵ Vedle něj působil v hnutí skalní paracelsián Johann Thölde jako sekretář.

4 Závěr

Zhodnocení Paracelsova významu osciluje mezi dvěma krajnostmi, kdy na jedné straně jsou jeho skalní příznivci, kteří ve svém mistrovi vidí zakladatele moderní vědy a osvíceného muže^{ccxlviii}, zatímco Thephrastovi kritici v něm spatřují pouhého šejdíře, který svých výsledků dosáhl pouze šťastnou náhodou.^{ccxlix} Domnívám se, že pravdu je nutné hledat kdesi uprostřed. Paracelsus a jeho učení skutečně otřásl dogmatickou galénovskou medicínou²⁶, současně ji však chtělo nahradit vlastní autoritou, která si s předchozím systémem ve své zatvzelenosti v ničem nezadala. Paracelsus byl jen málokdy schopen připustit, že se mýlí. Alchymie byla vždycky směsicí snů a střípků vědění, které však poskládaly až pozdější generace.^{cc1} Přestože přinesla i řadu správných poznatků a objevila množství chemických postupů a nástrojů, které se používají v moderní chemii, nebyla postupem své práce vědecká, nýbrž spíše protovědecká. Vytvořila půdu, z níž vyrostla moderní věda, vyzbrojená metodou kritické skepse, která alchymistům chyběla.^{cc1i} Tak i Paracelsus de facto pouze stavěl na předchozích teoriích. Jeho přínos spočívá v tom, že pomohl alchymii překonat tvůrčí krizi, do níž se ve 14. a 15. stol. dostala. Tím, že „objevil“ pro alchymii novou teoretickou základnu a vytyčil její nový cíl (jenž více vyhovoval potřebám své doby než planá touha po transmutaci), pomohl alchymii v 16. stol., aby se mohla více společensky uplatnit.^{cc1ii} Thephrastův význam tak možná daleko více spočívá v kouzlu jeho vlastní osoby, kterým přitáhl pozornost badatelů k alchymii, než v jeho dílech, ve kterých lze sice objevit řadu inspirujících myšlenek, ale současně i spoustu zastaralých teorií, polopravd a nesmyslů. P. Ball, odborník na Theophrasta, tvrdí, že vědecký pokrok by se zřejmě vyvíjel stejnou cestou i bez Paracelsa.^{cc1iii} I přesto pro nás Theophrastus zůstává stále aktuální svou vírou, že člověk je spojen se světem, v němž žije, a že kvalita jeho života souvisí v tom, nakolik dokáže ve svém konání zrcadlit tento původní vztah mikrokosmu a makrokosmu. Je to také myšlenka, jež dala později vzniknout dodnes existujícímu

---

²⁶ K jejímž postupnému pádu by podle historiků došlo i bez Paracelsa.

fenoménu homeopatie, jejíž zakladatel Samuel Hahnemann se inspiroval i v iatrochemii.^{ccliv}

Je-li tedy nějaká myšlenka, kterou nás Paracelsus může oslovit i přes propast staletí, která nás od něj dělí, pak je to jeho hlavní životní krédo, že ten, kdo dokáže náležet sám sobě, nemá být otrokem druhého.

Seznam použité literatury

PRIMÁRNÍ LITERATURA

Primární literatura k Paracelsovi

PARACELSUS. *Azoth: o stromu neboli linii života*. 2. vyd. Praha: Půdorys, 1994. ISBN 978-80-86018-25-6.

PARACELSUS, Philippus Aureolus. *Elementární bytosti: kniha o nymfách, sylfech, pygmejích, salamandrech a ostatních živlových tvorech*. Jaromír ŠPRENGER. Praha: Dobra, 2001. ISBN 80-86459-12-8.

PARACELSUS, Philippus Aureolus. *Filosofie okultní*. Jaroslav NOVÁK. Praha: Trigon, 1990. ISBN 80-85320-05-3.

PARACELSUS. O předzvěstích, věštách a divinacích. *Medium*. 31. leden 1940, roč.: V., č. 1, s. 1-7. ISSN Není k dispozici. DOI: Není k dispozici. Dostupné z: <http://ulozto.cz/x369AaF/paracelsus-o-predzvestich-vestbach-a-divinacich-pdf>

Další primární literatura

ANDREAE, Johann Valentin. *Chymická svatba Christiana Rosenkreutze: roku 1459*. Třetí vydání. Z německého originálu "Die Chymische Hochzeit des Christian Rosenkreutz anno 1459" přeložil DOSTAL Jan. Odpovědný redaktor OPAVSKÝ Milan. Praha: Baltazar, 1992, 135s. Kniha nemá ISBN.

FLEK Alexandr (vedoucí projektu) et al. *Bible: Překlad 21. století*. vydání první. HEJDÁNEK Jiří (hebrejščina, aramejščina); HOFFMAN Pavel (řečtina). SÝKORA Zdeněk (textová kritika). Praha: BIBLION, 2009, 1564 s. ISBN 978-80-87282-00-7.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

Monografie se zaměřením na Paracelsa

BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 487 s. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

JUNG, Carl Gustav. *Paracelsica: Dvě studie o renesančním mysliteli a lékaři*. vydání první. Z německého originálu 'Paracelsica, Zwei Vorlesungen über den Arzt und Philosophen Theophrastus' (Rascher Verlag, Curych 1942) a z originálů 'Paracelsus als Arzt' a 'Paracelsus als geistige Erscheinun'. Odpovědný redaktor BABKA Petr. Typografie ISTLEROVÁ Clara. Praha: Vyšehrad, 2002, 131 s. ISBN 80-7021-548-8.

KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu 'Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus' (Verlag Styria in der Styria Pichler Verlag GmbH q Co KG, Wien 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka Parkmanová Ivana. Technická redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Ikar, 2008, 240 s. ISBN 978-80-249-1090-1.

KOYRÉ, Alexandre. *Mystikové, spiritualisté, alchymisté 16. století v Německu*. 1. vyd. Praha: Malvern, 2006. Aurélie. ISBN 80-86702-16-2.

RIPPE, Olaf et al. *Paracelsovo lékařství: filosofie-astrologie-alchymie-léčebné postupy*. vydání první. Z německého originálu 'Paracesusmedizin - Altes Wissen in der Heikunst von heute' (AT Verlag, Aarau 2001) přeložili Pavel KRUMMER a Nikola ZEJKANOVÁ. Odpovědná redaktorka Tereza HOUŠKOVÁ. Praha: Volvox Globator, 2004, 419 s. Bella donna. ISBN 80-7207-558-6.

Monografie a lexikony k filosofii, alchymii a hermetismu

ALLEAU, René. *Aspekty tradiční alchymie: Alchymické texty a symboly doplněné o "Prubířský kámen" Hugina Barmského (1657)*. vydání druhé. Z francouzského originálu 'Aspects de l'alchimie traditionnelle' (Les Edition de Minuit, Paris 1953) přeložili PURŠ Ivo, STEJSKAL Martin. Praha: Merkuryáš, 1993, 172 s. ISBN 80-900021-7-X.

BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. S použitím podkladů všeobecné encyklopedie Universum sestavila BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JÚZLOVÁ Jana. Technická

redaktorka ADLOVÁ Martina; redakce BAKEŠOVÁ Alena; obálka DIESMAN Miloslav. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, 358s. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.

BERLING, Peter. *Dějiny astrologie: Živly, symboly a základ astrologie od počátků do současnosti*. vydání první. Editor HEJNÝ Petr. Z německého originálu "Zodiak, Die Geschichte der Astrologie" (Ullstein Verlag, Mnichov 2002) přeložila ADAMOVÁ Lenka. Odpovědná redaktorka BĚŤÁKOVÁ Věra. Praha: Slovart, 2004, 423s. ISBN 80-7209-584-6.

BIEDERMANN, Hans. *Lexikon symbolů*. Vydání první. Z německého originálu Knairs Lexikon der Symbole vydaného nakladatelstvím Weltbild Verlag přeložil HLAVIČKA Jan. Ilustrace: BIEDERMANNOVÁ Sybille. Odpovědná redaktorka STAŇKOVÁ Anna. Praha: Beta, 2008, 503s. ISBN 978-80-7306-362-7.

DANEŠ Jaroslav (Filoponos); NEJESCHLEBA Tomáš (Bonaventura); FLOSS Karel (Tomáš Akvinský). Obálku a grafickou úpravu navrhl VERNER Vladimír. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2004, 444 s. Cesty evropského myšlení, svazek 1. ISBN 80-7021-662-X.

FLOSS, Pavel. *Architekti křesťanského středověkého vědění*. vydání první. Texty do antologie přeložili: NECHUTOVÁ Jana (Augustin); HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu "Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus" (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, 149 s. ISBN 80-7021-471-6.

HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie*. Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, 547s. ISBN 978-80-7298-418-3.

HÖFFDING, Harald a Josef KRÁL. *Přehledné dějiny filosofie*. Druhé, přehlednuté a doplněné vydání. Stranu 121-279 přeložil NOVOTNÝ Mir. Stranu 121-279 revidoval Král Josef. Praha: Česká grafická unie, 1947, 344 s. Věda všem. ISBN kniha nemá ISBN.

KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Obálku navrhl RÚT Pavel. Redaktorka publikace Eva LEINEROVÁ. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2007, 521 s. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.

PURŠ, Ivo a Jakub HLAVÁČEK. *Alchymická mše: Sborník textů ke vztahům alchymie a křesťanství*. Vydání první. Edd. PURŠ Ivo;

HLAVÁČEK Jakub. Překlady: PURŠ I.; HLAVÁČEK J.; MIŠUSTINA R. Grafická úprava a sazba písma PURŠ I. Walbaum. Redakce: PURŠ I.; HLAVÁČEK J. Jazyková korektura ŠPÍNA M. Praha: Malvern, 2008, 285 s. Aurélie. ISBN 978-80-86702-37-7. Vydání knihy podpořila Katedra filosofie a dějin přírodních věd PŘF UK.

SCHREIBER, Hermann. *Dějiny alchymie*. První vydání. Z německého originálu "Geschichte der Alchemie" vydaného nakladatelstvím "Drei Ulmen" v Mnichově 2006 přeložil VOŘÍŠEK Jaroslav. Obálku navrhl HOUBA Michal. Odpovědní redaktoři JANDOUREK Pavel; BRYNDOVÁ Dana. Technická redaktorka MACHOVÁ Vlasta; sazba DOLEŽAL Zdeněk. Praha: Brána, 2009, 263s. ISBN 978-80-7243-388-9.

STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. osmé vydání. Z německého originálu "Kleine Weltgeschichte der Philosophie (17., vollständig überarbeitete und entwertete Auflage)", vydaného nakladatelstvím W. Kohlhammer v Stuttgartu v roce 1999, přeložili PETŘÍČE. Fotografie na obálce a frontispisu HOLUB Antonín; obálka FIFKA Gustav; grafická úprava a sazba KUBŮ Jakub a Anna. Odpovědný redaktor HOLEČEK Michal. Bibliografii českých překladů filosofické literatury nově zpracoval DVOŘÁK Jiří. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, 653s. Studium, svazek druhý. ISBN 978-80-7195-206-0.

VÁGNER, Petr. *Theatrum chemicum: Kapitoly z dějin alchymie*. Vydání první. Obálka, vazba a grafická úprava DUŠEJOVSKÁ Eva; barevné reprodukční fotografie SCHEUFLEROVÁ Kateřina; Litografie studio Florenc. Odpovědná redaktorka Eva STŘÍBRNÁ. Technická redaktorka MAREŠOVÁ Jana. Praha; Litomyšl: Paseka, 1995, 133s. ISBN 80-7185-027-6.

WALTERS, Raymond J. L. *Drahé kameny: Drahokamy a polodrahokamy, léčivé schopnosti, bájně kameny, legendy, talismany a nadpřirozené vlastnosti*. Vydání první. Z anglického originálu *The Power of Gemstones* vydaného roku 1996 nakladatelstvím Carlton Books přeložila ŠPIČÁKOVÁ Lenka. Obálku navrhla ŠŤASTNÁ Jana. Odpovědný redaktor JŮZL Jindřich. Technická redaktorka SOJKOVÁ Jarmila. Praha: V koedici vydaly Knižní klub a Balios., 1999, 160 s. ISBN 80-7176-984-3.

Monografie a lexikony historického zaměření

BREUERS, Dieter. *Ve jménu ďábla: Trochu jiná historie čarodějnic a jejich pronásledování*. První vydání. Z německého originálu "In drei Teufels Namen: Die etwas andere Geschichte der Hexen und ihrer Verfolgung" vydaného nakladatelstvím Gustav Lübke Verlag (Bergisch Gladbach 2007) přeložili Milan a Milada. Obálka a vazba

Michal HOUBA. Odpovědná redaktorka Dana BRYNDOVÁ. Technická redaktorka Vlasta MACHOVÁ. Praha: Brána, 2008, 298s. ISBN 978-80-7243-357-5.

GARIN, Eugenio et al. *Renesanční člověk a jeho svět*. Vydání první. GARIN Eugenio. Přeložily NĚMCOVÁ Jiřina; NOVOTNÁ Kateřina; ŠAVLÍKOVÁ Lucie; VICHNAROVÁ Ingrid. Grafickou úpravu navrhl VERNER Vladimír. Odpovědný redaktor OTRATA Filip. vydání první: Vyšehrad, 2003, 279s. ISBN 80-7021-653-0.

HUBERT, Jedin. *Malé dějiny koncilů*. Přeložil DOLISTA Karel. Grafická úprava KOUBEK Petr. Praha: vydala Česká katolická charita v Ústředním církevním nakladatelství, 1990. ISBN Kniha nemá ISBN.

LANE, Tony. *Dějiny křesťanského myšlení*. Přeložili BARTOŇ Jiří; ŠIMONA Bouzková; GRAUOVÁ Šárka; KOLMAČKA Pavel; KOŽELUHOVÁ Alena; ONDRÁČEK Pavel. Ilustrace na obálce PASTIRČÁK Daniel. Odpovědný redaktor JARTYM Pavel. Technický redaktor HORA Miroslav. Praha: Návrat domů, 1996, 286s. ISBN 80-85495-47-X.

LE GOFF, Jacques et al. *Středověký člověk a jeho svět*. Vydání první. LE GOFF Jacques. Přeložili BASTL Ondřej; FRÝBORT Zdeněk; HÁJKOVÁ Milena. Obálku, vazbu a grafickou úpravu navrhla CUHROVÁ Anna. Odpovědná redaktorka HESOUNOVÁ Vlasta. Praha: Vyšehrad, 1999, 319s. ISBN 80-7021-274-8.

OXFORD UNIVERSITY PRESS. *Oxfordský slovník světových dějin*. vydání první. Z anglického originálu přeložili BENDL Stanislav; HORČIČKA Václav; KOVÁŘ Martin; RAKOVÁ Svatava; SKŘIVAN Aleš; STELLNER František; STELLNEROVÁ ŠÁRKA; ZÍKOVÁ Marcela. Odpovědná redaktorka LANDOVÁ Pavla. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2005, 679s. ISBN 80-200-1054-8; ISBN (angl. Vyd.) 0-19-280105-8.

ZAMAROVSKÝ, Vojtěch. *Vzkříšení olympie*. Druhé, přepracované vydání. Kresby LAHODNÁ Radka. Odpovědná redaktorka JAKOUBKOVÁ Alena. Technický redaktor DVOŘÁK David. Praha: Erika; Knižní klub, 2003, 259s. ISBN 80-242-0932-2 (pro Knižní klub); ISBN (pro Erika): 80-7190-014-1.

Odborné všeobecné slovníky

PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Editoři PRIESNER Claus; FIGALA Karin. Z německého originálu "Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft", vydaného nakladatelstvím C. H. Beck v Mnichově r. 1998 přeložil BABKA Petr. Obálku a grafickou úpravu navrhl VERNER

Vladimír. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2006, 342 s. Edice kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.

PROCHÁZKA, Vladimír et al. *Příruční slovník naučný: III. díl (M-Ř)*. vydání 1. Graficky upravil ŠVÁB Jaroslav. Hlavní redaktor PROCHÁZKA Vladimír. Zástupci hlavního redaktora KNAPP Viktor; KOLMAN Arnošt. Praha: Academia, 1966, 959 s. ISBN 02/76-0050-21-004-66.

PROCHÁZKA, Vladimír et al. *Příruční slovník naučný: IV. díl*. vydání 1. Graficky upravil ŠVÁB Jaroslav. Hlavní redaktor PROCHÁZKA Vladimír. Praha: Academia, 1967, 933s. ISBN 02/76-0063-21-047-67.

ROBERTS, Marc et al. *Lexikon esoteriky*. Z německého originálu přeložila Jarmila DOUBRAVOVÁ. Obálku navrhl Miloslav DISMAN. Odpovědná redaktorka Petra DIESTLEROVÁ. Redigovala Petra WÁGNEROVÁ; technická redaktorka Martina ADLOVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, 479s. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.

ZWAHR, Annette et al. *Der Brockhaus: Band 4: Mut-Sief*. deváté, nově přepracované vydání. Annette ZWAHR. Typografie: WESSEL Norbert. Leipzig (Lipsko): Brockhaus, 2000. ISBN 3-7653-1649-0. německý odborný slovník. HAŠKOVEC, Vít a Ondřej MÜLLER. *Galerie géníů: aneb kdo byl kdo*. dotisk 2., rozšířeného vydání. Portréty osobností ČTK, URBAN Petr a archiv autorů. Odpovědné redaktorky NOVOTNÁ Jiřina; VONDRÁŠKOVÁ Marie. Technická redaktorka SVOBODOVÁ Arnoštka. Praha: Albatros, 2003, 463 s. ISBN 80-00-01230-8.

Periodika

BORZIĆ, Adam. Božský lékař Paracelsus: Iniciátor moderní medicíny, nebo zbožný alchymista?. *Dingir: religionistický časopis o současné náboženské scéně*. Grafický návrh BOBŮRKA Richard. Šéfredaktor VOJTÍŠEK Zdeněk. Praha: Dingir, 2013, roč. 16, 1/2013, s. 15-16. ISSN 1212-1371.

OLDŘICH, Ivan. Člověk jako celek. *Dingir: religionistický časopis o současné náboženské scéně*. Grafický návrh BOBŮRKA Richard. Šéfredaktor VOJTÍŠEK Zdeněk. Praha: Dingir, 2013, roč. 16, 1/2013, s. 19-21. ISSN 1212-1371.

Seznam bibliografických citací

- ⁱ Zlato jako prach. SCHREIBER, Hermann. *Dějiny alchymie*. První vydání. VOŘÍŠEK Jaroslav. JANDOUREK Pavel; BRYNDOVÁ Dana. Praha: Brána, 2009, s. 15-21. ISBN 978-80-7243-388-9.
- ⁱⁱ Po stopách alchymie: Co byla alchymie? Problém terminologický. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 36-47. Gallileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ⁱⁱⁱ Alchymie čínská. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Jarmila DOUBRAVKOVÁ. Petra DIESTLEROVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 33. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{iv} Alchymie indická. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Jarmila DOUBRAVKOVÁ. Petra DIESTLEROVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 33-34. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^v Počátky. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 82-88. Gallileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{vi} Věda. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. S použitím podkladů všeobecné encyklopedie Universum sestavila BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Technická redaktorka ADLOVÁ Martina; redakce BAKEŠOVÁ Alena; obálka DIESMAN Miloslav. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 340. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{vii} Po stopách alchymie: Co byla alchymie? Problém definice. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 47-50. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{viii} Inspirující dějiny: Co je to alchymie?. VÁGNER, Petr. *Theatrum chemicum: Kapitoly z dějin alchymie*. Vydání první. Eva STŘÍBRNÁ. Praha; Litomyšl (Česká republika): Paseka, 1995, 12-19s. ISBN 80-7185-027-6.
- ^{ix} Dvanáct bran: Mystická alchymie XVI. a XVII. století. VÁGNER, Petr. *Theatrum chemicum: Kapitoly z dějin alchymie*. Vydání první. Eva STŘÍBRNÁ. Praha; Litomyšl (Česká republika): Paseka, 1995, s. 68-90. ISBN 80-7185-027-6.
- ^x Chvillemi na domácí půdě: Viridarium Chymicum. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 301-309. Gallileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xi} Tabula smaragdina. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Jarmila DOUBRAVKOVÁ. Petra DIESTLEROVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 430. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{xii} Hermes Trismegistos. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Jarmila DOUBRAVKOVÁ. Petra DIESTLEROVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 240-241. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{xiii} Corpus hermeticum. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Jarmila DOUBRAVKOVÁ. Petra DIESTLEROVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 138. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.

- ^{xiv} SZYDLO, Zbigniew. Hermés Trismegistos. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. Vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odpovědný redaktor Martin ŽEMLA. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 126-129. Edice kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{xv} Hermetismus. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. S použitím podkladů všeobecné encyklopedie Universum sestavila BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Technická redaktorka ADLOVÁ Martina; redakce BAKEŠOVÁ Alena; obálka DIESMAN Miloslav. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 137. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{xvi} SMITH, Pamela H. Hermetismus. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. Vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odpovědný redaktor Martin ŽEMLA. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 130. Edice kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{xvii} Počátky: Kořeny alchymie. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 91-93. Galileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xviii} Zlato jako prach. SCHREIBER, Hermann. *Dějiny alchymie*. První vydání. VOŘÍŠEK Jaroslav. JANDOUREK Pavel; BRYNDOVÁ Dana. Praha: Brána, 2009, s. 15-21. ISBN 978-80-7243-388-9.
- ^{xix} Kdy, kde, jak a proč?. VÁGNER, Petr. *Theatrum chemicum: Kapitoly z dějin alchymie*. Vydání první. Litografie studio Florenc. Redaktorka Eva STŘÍBRNÁ. Praha; Litomyšl: Paseka, 1995, s. 29-50. ISBN 80-7185-027-6.
- ^{xx} Počátky: Zrození kovů. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 93-97. Galileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xxi} Počátky: Alchymie: cesta k počátkům. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Obálku navrhl RŮT Pavel. Redaktorka publikace Eva LEINEROVÁ. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2007, 88-90 (konkrétně str. 90). Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xxii} Klasické soustavy. HÖFFDING, Harald a Josef KRÁL. *Přehledné dějiny filosofie*. Druhé, přehlédnuté a doplněné vydání. Stranu 121-279 přeložil Mir. NOVOTNÝ. Stranu 121-279 revidoval Jos. KRÁL. Praha: Česká grafická Unie, 1947, s. 47-57. Věda všem.
- ^{xxiii} JOLY, Bernard. Platonismus, novoplatonismus: Platonismus. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 235-236. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.

- ^{xxiv}KRÁL, Josef. Klasické soustavy: Platon. HÖFFDING, Harald a Josef KRÁL. *Přehledné dějiny filosofie*. Druhé, přehledné a doplněné vydání. Stranu 121-279 přeložil Mir. Novotný. Stranu 121-279 revidoval Josef Král. Praha: Česká grafická Unie, 1947, s. 37-47. Věda všem, sv. 2. ISBN neuvedeno.
- ^{xxv}HILD, Heike. Gnóze. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 115-117. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{xxvi}Počátky: Poznání. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 110-114. Gallileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xxvii}Uroboros. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Z německého originálu přeložila Jarmila DOUBRAVOVÁ. Obálku navrhl Miloslav DISMAN. Odpovědná redaktorka Petra DIESTLEROVÁ. Redigovala Petra WÁGNEROVÁ; technická redaktorka Martina ADLOVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 449. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{xxviii}HILD, Heike. Stoicismus. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 289-291. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{xxix}JOLY, Bernard. Pneuma. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 238-239. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{xxx}JOLY, Bernard. Duše. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 95-96. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{xxxi}FIGALA, Karin. Rtuť. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 259-263. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{xxxii}Královské kovy: zlato a stříbro. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 51-57. Gallileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xxxiii}M. PRINCIPE, Lawrence. Zlato. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 321-323. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.

- xxxivHILD, Heike. Gnóze. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 115-117. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- xxxvWEYER, Jost. Alchymie antická. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 22-25. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- xxxviHILD, Heike. Zósimos z Panopole. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 328-329. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- xxxviiArabia Felix. SCHREIBER, Hermann. *Dějiny alchymie*. První vydání. VOŘÍŠEK Jaroslav. JANDOUREK Pavel; BRYNDOVÁ Dana. Praha: Brána, 2009, s. 39-51. ISBN 978-80-7243-388-9.
- xxxviiiOrganogenní drahé kameny. WALTERS, Raymond J. L. *Drahé kameny: Drahokamy a polodrahokamy, léčivé schopnosti, bájně kameny, legendy, talismany a nadpřirozené vlastnosti*. Vydání první. Z anglického originálu *The Power of Gemstones* vydaného roku 1996 nakladatelstvím Carlton Books přeložila ŠPIČÁKOVÁ Lenka. Obálku navrhla ŠTASTNÁ Jana. Odpovědný redaktor JŮZL Jindřich. Technická redaktorka SOJKOVÁ Jarmila. Praha: V koedici vydaly Knižní klub a Balios., 1999, s. 110-111. ISBN 80-7176-984-3.
- xxxixArabia Felix. SCHREIBER, Hermann. *Dějiny alchymie*. První vydání. Z německého originálu "Geschichte der Alchemie" vydaného nakladatelstvím "Drei Ulmen" v Mnichově 2006 přeložil VOŘÍŠEK Jaroslav. Obálku navrhl HOUBA Michal. Odpovědní redaktori JANDOUREK Pavel; BRYNDOVÁ Dana. Technická redaktorka MACHOVÁ Vlasta; sazba DOLEŽAL Zdeněk. Praha: Brána, 2009, s. 39-51. ISBN 978-80-7243-388-9.
- x¹ Galenos. HAŠKOVEC, Vít a Ondřej MÜLLER. *Galerie géniů: aneb kdo byl kdo*. Dotisk 2., rozšířeného vydání. Výtvarná redaktorka. Odpovědné redaktorky NOVOTNÁ Jiřina a VONDRÁŠKOVÁ Marie. Praha: Albatros, 2003, s. 141-142. ISBN 80-00-01230-8.
- x¹ⁱ Hippokrates. HAŠKOVEC, Vít a Ondřej MÜLLER. *Galerie géniů: aneb kdo byl kdo*. Dotisk 2., rozšířeného vydání. Výtvarná redaktorka. Odpovědné redaktorky NOVOTNÁ Jiřina a VONDRÁŠKOVÁ Marie. Praha: Albatros, 2003, s. 193-194. ISBN 80-00-01230-8.
- x¹ⁱⁱ Srdce. BIEDERMANN, Hans. *Lexikon symbolů*. Vydání první. Z německého originálu Knaurs *Lexikon der Symbole* vydaného nakladatelstvím Weltbild Verlag přeložil HLAVIČKA Jan. Ilustrace: BIEDERMANNOVÁ Sybille. Odpovědná redaktorka STAŇKOVÁ Anna. Praha: Beta, 2008, s. 333-334. ISBN 978-80-7306-362-7.

- ^{xliii}MÜLLER, Ondřej. Galenos. HAŠKOVEC, Vít a Ondřej MÜLLER. *Galerie géniů: aneb kdo byl kdo*. dotisk 2., rozšířeného vydání. Portréty osobností ČTK, URBAN Petr a archiv autorů. Odpovědné redaktorky NOVOTNÁ Jiřina; VONDRÁŠKOVÁ Marie. Technická redaktorka SVOBODOVÁ Arnoštka. Praha: Albatros, 2003, s. 141-142. ISBN 80-00-01230-8.
- ^{xliiv}Hůl s hadem: Léčba za starých časů. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 64-71. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{xlv}Počátky: Božstva na nebesích. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 97-105. Galileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xlvi}Alchymie. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Přeložila Jarmila DOUBRAVKOVÁ. Odpovědná redaktorka Petra DIESTLEROVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 29-33. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{xlvii}Středověká alchymie: zdroje a témata: Přehled dějin alchymie. HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu 'Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus' (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, 40-43 (zejména str. 42). ISBN 80-7021-471-6.
- ^{xlviii}Dědicové: Tajemný Džábir. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 133-138. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{xlix}NEWMAN, William R. Alchymie arabská a středověká. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 25-27. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ¹ Dědicové: Mystik. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 138-142. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ¹ⁱ Počátky: Elementy. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 106-110. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ¹ⁱⁱ Inspirující dějiny: Co je to alchymie?. VÁGNER, Petr. *Theatrum chemicum: Kapitoly z dějin alchymie*. Vydání první. Eva STRÍBRNÁ. Praha; Litomyšl (Česká republika): Paseka, 1995, s. 12-19. ISBN 80-7185-027-6.

- ^{liii}NEWMAN, William R. Alchymie arabská a středověká. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 25-27. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{liv}Dědicové: Lékař a alchymista. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 149-153. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{lv}Dědicové: Kníže lékařů. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 154-155. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{lvi}Dědicové: Teorie rtuti a síry. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 155-158. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{lvii}Dědicové: Nechtě vědí umělci. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 158-160. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{lviii}Středověká alchymie: zdroje a témata: Přehled dějin alchymie. HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu 'Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus' (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, 40-43 (zejména str. 42). ISBN 80-7021-471-6.
- ^{lix}středověká alchymie: zdroje a témata: Paracelsus. HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu 'Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus' (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, s. 26-27. ISBN 80-7021-471-6.
- ^{lx}PRIESNER, Claus. Panacea. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 226-227. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{lxi}Alchymie ve středověké Evropě: Alchymie v době renesance 12. století. HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu 'Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus' (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, s. 109-119. ISBN 80-7021-471-6.

- ^{1xi}Alchymie ve středověké Evropě: Alchymie ve 13. století. HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu 'Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus' (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, 119-124 (zejména str. 120-121). ISBN 80-7021-471-6.
- ^{1xiii}Alchymie ve středověké Evropě: Alchymie ve 13. století. HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu 'Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus' (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, 119-124 (zejména str. 122). ISBN 80-7021-471-6.
- ^{1xiv}Za zdmi klášterů a laboratorií: Doctor Universalis. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 169-174. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xv}BALDWIN, Martha. Albert Veliký. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 20-22. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{1xvi}Za zdmi klášterů a laboratorií: Jeden z Pseudoalbertů. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 174-177. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xvii}Alchymie ve středověké Evropě: Alchymie ve 13. století. HAAGE, Bernhard Dietrich. *Středověká alchymie: od Zósima k Paracelsovi*. vydání první. Z německého originálu 'Alchemie in Mittelalter. Ideen und Bilder von Zosimos bis Paracelsus' (Artemis g Winkler, 2000) přeložila FIALOVÁ Radka. Obálku a grafickou úpravu navrhla KOŽURIKOVÁ Anna. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2001, 119-124 (zejména str. 123). ISBN 80-7021-471-6.
- ^{1xviii}NEWMAN, William R. Bacon. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 333. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{1xi*}Magie. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. 1. vydání. Přeložila DOUBRAVKOVÁ Jarmila. DISMAN Miloslav. Odpovědná redaktorka DIESTLEROVÁ Petra. Technická redaktorka ADLEROVÁ Martina. Praha: Euromedia Group, 2007, s. 313-314. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{1xx}Za zdmi klášterů a laboratorií: Co může člověk. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 167-169. Gallileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.

- ^{1xxi}Dvanáct bran: Mystická alchymie XVI. a XVII. století. VÁGNER, Petr. *Theatrum chemicum: Kapitoly z dějin alchymie*. Vydání první. Eva STRÍBRNÁ. Praha; Litomyšl (Česká republika): Paseka, 1995, s. 68-90. ISBN 80-7185-027-6
- ^{1xxii}Chvílemi na domácí půdě: Viradirium Chymicum. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 301-309. Galileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xxiii}PRINCIPE, Lawrence M. Lapis philosophorum. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 178-183. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{1xxiv}GANZENMÜLLER, Wilhelm. Alchymie a náboženství. PURŠ, Ivo a Jakub HLAVÁČEK. *Alchymická mše: Sborník textů ke vztahům alchymie a křesťanství*. Vydání první. Edd. PURŠ Ivo; HLAVÁČEK Jakub. Překlady: PURŠ I.; HLAVÁČEK J.; MIŠUSTINA R. Grafická úprava a sazba písma PURŠ I. Walbaum. Redakce: PURŠ I.; HLAVÁČEK J. Jazyková korektura ŠPÍNA M. Praha: Malvern, 2008, s. 13-20. Aurélie. ISBN 978-80-86702-37-7.
- ^{1xxv}Za zdmi klášterů a laboratorií: Svatý otec. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 177-179. Galileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xxvi}Tajemný pseudogeber. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 202-209. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xxvii}Tajemný pseudogeber. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 202-209. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xxviii}NEWMAN, William R. Geber. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 111-113. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{1xxix}Tajemný pseudogeber: Původ Sumy a její autor. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 202-209. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xxx}Tajemný pseudogeber: O čem píše Suma?. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 209-212. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{1xxxi}Atomismus. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2008, s. 26-27. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{1xxxii}Leukippos z Milétu. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2008, s. 201-202. ISBN 978-80-242-2582-1.

- ^{lxxxiii}Demokritos. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2008, s. 68-69. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{lxxxiv}Epikúros. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2008, s. 87. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{lxxxv}Tajemný Pseudogeber: Teorie hmoty podle Sumy. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 212-216. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{lxxxvi}Tajemný Pseudogeber: O kovech a jejich transmutaci. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 216-220. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{lxxxvii}Tajemný Pseudogeber: Transmutace-jak ji provést?. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 220-225. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{lxxxviii}SCHÜTT, Hans-Werner. Jazyk alchymie. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 1140-142. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ^{lxxxix}Středověk. PROCHÁZKA, Vladimír et al. *Příruční slovník naučný: IV. díl*. vydání 1. Graficky upravil ŠVÁB Jaroslav. Hlavní redaktor PROCHÁZKA Vladimír. Praha: Academia, 1967, s. 295. ISBN 02/76-0063-21-047-67.
- ^{xc}Humanismus. OXFORD UNIVERSITY PRESS. *Oxfordský slovník světových dějin*. vydání první. Z anglického originálu přeložili BENDL Stanislav; HORČIČKA Václav; KOVÁŘ Martin; RAKOVÁ Svatava; SKŘIVAN Aleš; STELLNER František; STELLNEROVÁ ŠÁRKA; ZÍKOVÁ Marcela. Odpovědná redaktorka LANDOVÁ Pavla. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2005, s. 229. ISBN 80-200-1054-8; ISBN (angl. vyd.) 0-19-280105-8.
- ^{xcii}GARIN, Eugenio. Renesanční člověk. GARIN, Eugenio et al. *Renesanční člověk a jeho svět*. Vydání první. GARIN Eugenio. Přeložily NĚMCOVÁ Jiřina; NOVOTNÁ Kateřina; ŠAVLÍKOVÁ Lucie; VICHNAROVÁ Ingrid. Grafickou úpravu navrhl VERNER Vladimír. Odpovědný redaktor OUTRATA Filip. vydání první: Vyšehrad, 2003, s. 9-18. ISBN 80-7021-653-0.
- ^{xciii}Středověká filosofie. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 313. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.

- ^{xciiii}Feudalismus. OXFORD UNIVERSITY PRESS. *Oxfordský slovník světových dějin*. vydání první. Z anglického originálu přeložili BENDL Stanislav; HORČIČKA Václav; KOVÁŘ Martin; RAKOVÁ Svatava; SKŘIVAN Aleš; STELLNER František; STELLNEROVÁ ŠÁRKA; ZÍKOVÁ Marcela. Odpovědná redaktorka LANDOVÁ Pavla. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2005, s. 165. ISBN 80-200-1054-8; ISBN (angl. vyd.) 0-19-280105-8.
- ^{xciiv}Vrchol scholastické filosofie: Tomáš Akvinský. HÖFFDING, Harald a Josef KRÁL. *Přehledné dějiny filosofie*. Druhé, přehlednuté a doplněné vydání. Stranu 121-279 přeložil NOVOTNÝ Mir. Stranu 121-279 revidoval Král Josef. Praha: Česká grafická unie, 1947, s. 107-111. Věda všem. ISBN kniha nemá ISBN.
- ^{xciv}LE GOFF, Jacques. Středověký člověk. LE GOFF, Jacques et al. *Středověký člověk a jeho svět*. Vydání první. LE GOFF Jacques. Přeložili BASTL Ondřej; FRÝBORT Zdeněk; HÁJKOVÁ Milena. Obálku, vazbu a grafickou úpravu navrhla CUHROVÁ Anna. Odpovědná redaktorka HESOUNOVÁ Vlasta. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 9-37. ISBN 80-7021-274-8.
- ^{xcvi}GARIN, Eugenio. Renesanční člověk. GARIN, Eugenio et al. *Renesanční člověk a jeho svět*. Vydání první. GARIN Eugenio. Přeložily NĚMCOVÁ Jiřina; NOVOTNÁ Kateřina; ŠAVLÍKOVÁ Lucie; VICHNAROVÁ Ingrid. Grafickou úpravu navrhl VERNER Vladimír. Odpovědný redaktor OTRATA Filip. vydání první: Vyšehrad, 2003, s. 9-18. ISBN 80-7021-653-0.
- ^{xcvii}Filosofie renesanční: Objevení přirozeného člověka. HÖFFDING, Harald a Josef KRÁL. *Přehledné dějiny filosofie*. Druhé, přehlednuté a doplněné vydání. Stranu 121-279 přeložil NOVOTNÝ Mir. Stranu 121-279 revidoval Král Josef. Praha: Česká grafická unie, 1947, s. 121-129. Věda všem. ISBN kniha nemá ISBN.
- ^{xcviii}Filosofie ve věku renesance a reformace: Duchovní obrat od středověku k novověku. STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. osmé vydání. Přeložili PETŘÍČEK Miroslav; REZEK Petr; ŠPRUNK Karel. Odpovědný redaktor HOLEČEK Michal. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, s. 214-215. Studium, svazek druhý. ISBN 978-80-7195-206-0.
- ^{xci*}Nominalismus. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 240. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^cNovohumanismus. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 242. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{ci}Antické olympijské hry: Kult těla a ducha. ZAMAROVSKÝ, Vojtěch. *Vzkříšení olympie*. Druhé, přepracované vydání. Kresby LAHODNÁ Radka. Odpovědná redaktorka JAKOUBKOVÁ Alena. Technický redaktor DVOŘÁK David. Praha: Erika; Knižní klub, 2003, 89-111 (konkrétně viz str. 110-111). ISBN 80-242-0932-2 (pro Knižní klub); ISBN (pro Erika): 80-7190-014-1.

- ^{cii} Utopie. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 337-338. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{ciii} Humanismus. OXFORD UNIVERSITY PRESS. *Oxfordský slovník světových dějin*. vydání první. Z anglického originálu přeložili BENDL Stanislav; HORČIČKA Václav; KOVÁŘ Martin; RAKOVÁ Svatava; SKŘIVAN Aleš; STELLNER František; STELLNEROVÁ ŠÁRKA; ZÍKOVÁ Marcela. Odpovědná redaktorka LANDOVÁ Pavla. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2005, s. 229. ISBN 80-200-1054-8; ISBN (angl. vyd.) 0-19-280105-8.
- ^{civ} Filosofie ve věku renesance a reformace: Humanismus a renesance. STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. osmé vydání. Přeložili PETŘÍČEK Miroslav; REZEK Petr; ŠPRUNK Karel. Odpovědný redaktor HOLEČEK Michal. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, s. 217-219. Studium, svazek druhý. ISBN 978-80-7195-206-0.
- ^{cv} HANKINS. Úvod. HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie*. Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, 15-24 (zejména str. 18-19). ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cvi} Johann Gutenberg. HAŠKOVEC, Vít a Ondřej MÜLLER. *Galerie géniů: aneb kdo byl kdo*. Dotisk 2., rozšířeného vydání. Výtvarná redaktorka. Odpovědné redaktorky NOVOTNÁ Jiřina a VONDRÁŠKOVÁ Marie. Praha: Albatros, 2003, s. 167-168. ISBN 80-00-01230-8.
- ^{cvii} LE GOFF, Jacques. Intelektuálové. LE GOFF, Jacques et al. *Středověký člověk a jeho svět*. Vydání první. LE GOFF Jacques. Přeložili BASTL Ondřej; FRÝBORT Zdeněk; HÁJKOVÁ Milena. Obálku, vazbu a grafickou úpravu navrhla CUHROVÁ Anna. Odpovědná redaktorka HESOUNOVÁ Vlasta. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 157-181. ISBN 80-7021-274-8.
- ^{cviii} GARIN, Eugenio. Filosof a mág. GARIN, Eugenio et al. *Renesanční člověk a jeho svět*. Vydání první. GARIN Eugenio. Přeložily NĚMCOVÁ Jiřina; NOVOTNÁ Kateřina; ŠAVLÍKOVÁ Lucie; VICHNAROVÁ Ingrid. Grafickou úpravu navrhl VERNER Vladimír. Odpovědný redaktor OTRATA Filip. vydání první: Vyšehrad, 2003, s. 133-159. ISBN 80-7021-653-0.
- ^{cix} Renesanční filosofie. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 328. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{cx} Filosofie renesanční: Nový obraz světa. HÖFFDING, Harald a Josef KRÁL. *Přehledné dějiny filosofie*. Druhé, přehlednuté a doplněné vydání. Stranu 121-279 přeložil NOVOTNÝ Mir. Stranu 121-279 revidoval Král Josef. Praha: Česká grafická unie, 1947, s. 129-135. Věda všem. ISBN kniha nemá ISBN.

- ^{cx}ⁱ *Filosofie ve věku renesance a reformace: Nové vědění o přírodě.* STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie.* osmé vydání. Přeložili PETŘÍČEK Miroslav; REZEK Petr; ŠPRUNK Karel. Odpovědný redaktor HOLEČEK Michal. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, s. 215-217. Studium, svazek druhý. ISBN 978-80-7195-206-0.
- ^{cxii} *Bylinná léčba.* ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky.* 1. vydání. Přeložila DOUBRAVKOVÁ Jarmila. DISMAN Miloslav. Odpovědná redaktorka DIESTLEROVÁ Petra. Technická redaktorka ADLEROVÁ Martina. Praha: Euromedia Group, 2007, s. 127-128. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{cxiii} *GARIN, Eugenio. Filosof a mág.* GARIN, Eugenio et al. *Renesanční člověk a jeho svět.* Vydání první. GARIN Eugenio. Přeložily NĚMCOVÁ Jiřina; NOVOTNÁ Kateřina; ŠAVLÍKOVÁ Lucie; VICHNAROVÁ Ingrid. Grafickou úpravu navrhl VERNER Vladimír. Odpovědný redaktor OUTRATA Filip. vydání první: Vyšehrad, 2003, 133-159 (konkrétně strana (str. 140-141)). ISBN 80-7021-653-0.
- ^{cxiv} *CELENZA, Christopher S. Renesance Platónovy filosofie.* HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie.* Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, s. 102-105. ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cxv} *Dionysios Areopagita: Tajemné Divišovo autorství.* FLOSS, Pavel. *Architekti křesťanského středověkého vědění.* vydání první. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 60-61. Cesty evropského myšlení, svazek 1. ISBN 80-7021-662-X.
- ^{cxvi} *Skutky:* FLEK Alexandr (vedoucí projektu) et al. *Bible: Překlad 21. století.* vydání první. HEJDÁNEK Jiří (hebrejščina, aramejščina); HOFFMAN Pavel (řečtina). SÝKORA Zdeněk (textová kritika). Praha: BIBLION, 2009, kap.: 17, verš:34. ISBN 978-80-87282-00-7.
- ^{cxvii} *Dionysios Areopagita: Zakořenění Divišova díla v novoplatonské tradici.* Stručná charakteristika Proklova díla. FLOSS, Pavel. *Architekti křesťanského středověkého vědění.* vydání první. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 62-68. Cesty evropského myšlení, svazek 1. ISBN 80-7021-662-X.
- ^{cxviii} *Dionysios Areopagita: Cesty k poznání Boha.* FLOSS, Pavel. *Architekti křesťanského středověkého vědění.* vydání první. Odpovědný redaktor ŽEMLA Martin. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 68-73. Cesty evropského myšlení, svazek 1. ISBN 80-7021-662-X.
- ^{cxix} *CELENZA, Christopher S. Renesance Platónovy filosofie: Platónova díla.* HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie.* Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, s. 109-106. ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cxx} *Filosofie ve věku renesance a reformace: Humanismus a renesance.* STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie.* osmé vydání. Přeložili PETŘÍČEK Miroslav; REZEK Petr; ŠPRUNK Karel. Odpovědný redaktor HOLEČEK Michal. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, 217-219 (konkrétně str. 217). Studium,

svazek druhý. ISBN 978-80-7195-206-0.

- ^{cxxxi}Pléthon. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 262. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{cxxii}CELENZA, Christopher S. Renaissance Platónovy filosofie: Kontroverze. HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie*. Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, 110-115 (konkrétně str. 113-115). ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cxxiii}Středověký západ: Florentský koncil. LANE, Tony. *Dějiny křesťanského myšlení*. Přeložili BARTOŇ Jiří; ŠIMONA Bouzková; GRAUOVÁ Šárka; KOLMAČKA Pavel; KOŽELUHOVÁ Alena; ONDRÁČEK Pavel. Ilustrace na obálce PASTIRČÁK Daniel. Odpovědný redaktor JARTYM Pavel. Technický redaktor HORA Miroslav. Praha: Návrat domů, 1996, s. 128-129. ISBN 80-85495-47-X.
- ^{cxxiv}Filosofie ve věku renesance a reformace: Humanismus a renesance. STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. osmé vydání. Přeložili PETŘÍČEK Miroslav; REZEK Petr; ŠPRUNK Karel. Odpovědný redaktor HOLEČEK Michal. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, 217-219 (konkrétně str. 217). Studium, svazek druhý. ISBN 978-80-7195-206-0.
- ^{cxxv}Florentská akademie. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 106. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{cxxvi}Filosofie ve věku renesance a reformace: Humanismus a renesance. STÖRIG, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. osmé vydání. Přeložili PETŘÍČEK Miroslav; REZEK Petr; ŠPRUNK Karel. Odpovědný redaktor HOLEČEK Michal. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, 217-219 (konkrétně str. 217). Studium, svazek druhý. ISBN 978-80-7195-206-0.
- ^{cxxvii}Chaldejské orákulum. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Z německého originálu přeložila Jarmila DOUBRAVOVÁ. Obálku navrhl Miloslav DISMAN. Odpovědná redaktorka Petra DIESTLEROVÁ. Redigovala Petra WÁGNEROVÁ; technická redaktorka Martina ADLOVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 249. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{cxxviii}Ficino. BAKEŠOVÁ, Alena et al. *Filosofický slovník*. Vydání první. BAKEŠOVÁ Alena. Odpovědná redaktorka JŮZLOVÁ Jana. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2009, s. 100. Universum. ISBN 978-80-242-2582-1.
- ^{cxxix}CELENZA, Christopher S. Renaissance Platónovy filosofie: Marsilio Ficino. HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie*. Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, s. 115-129. ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cxxx}Myrobalan. PROCHÁZKA, Vladimír et al. *Příruční slovník naučný: III. díl (M-Ř)*. vydání 1. Graficky upravil ŠVÁB Jaroslav. Hlavní redaktor PROCHÁZKA Vladimír. Zástupci hlavního redaktora KNAPP Viktor; KOLMAN Arnošt. Praha: Academia, 1966, s. 243. ISBN 02/76-0050-21-004-66.

- ^{cxxxii}COPENHAVER, Brian P. Jak a proč provozovat magii: filosofické recepty: Filosofie, fyziologie a medicína. HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie*. Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, s. 186-194. ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cxxxiii}Hildegarda z Bingenu. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. 1. vydání. Přeložila DOUBRAVKOVÁ Jarmila. DISMAN Miloslav. Odpovědná redaktorka DIESTLEROVÁ Petra. Technická redaktorka ADLEROVÁ Martina. Praha: Euromedia Group, 2007, s. 241-242. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{cxxxiiii}COPENHAVER, Brian P. Jak a proč provozovat magii: filosofické recepty: Geriatrie, astrologie a amulety. HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie*. Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, s. 194-203. ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cxxxv}Čarodějnice. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. Přeložila Jarmila DOUBRAVKOVÁ. Odpovědná redaktorka Petra DIESTLEROVÁ. Praha: Euromedia Group - Knižní klub, 2007, s. 145-146. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ^{cxxxvi}COPENHAVER, Brian P. Jak a proč provozovat magii: filosofické recepty: Astrologie, magie a medicína. HANKINS, James et al. *Renesanční filosofie*. Vydání první. HANKINS James. Z anglického originálu přeložil POKORNÝ Martin. Odpovědný redaktor ŠTENCL Richard. Praha: OIKOYMENH, 2011, s. 203-230. ISBN 978-80-7298-418-3.
- ^{cxxxvii}Černá madona: Venkovský lékař. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 30-36. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cxxxviii}Černá madona: V nemilosti. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 29-30. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cxxxix}Černá madona: Venkovský lékař. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 30-36 (konkrétně str. 34-35). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cxxxix}Černá madona: Odchod. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 36-37. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

- ^{cx1}Výrobci kovů: Osvojování umění. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 38-39. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cxli}Výrobci kovů: Nové kovy. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 49-51. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cxlii}Univerzální učenec: Studentův růst. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 53-55. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cxliii}MÜLLER, Ondřej. Galenos. HAŠKOVEC, Vít a Ondřej MÜLLER. *Galerie géniů: aneb kdo byl kdo*. dotisk 2., rozšířeného vydání. Portréty osobností ČTK, URBAN Petr a archiv autorů. Odpovědné redaktorky NOVOTNÁ Jiřina; VONDRÁŠKOVÁ Marie. Technická redaktorka SVOBODOVÁ Arnoštka. Praha: Albatros, 2003, s. 141-142. ISBN 80-00-01230-8.
- ^{cxliv}Hůl s hadem: Lékař na volné noze. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 71-76. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cxlv}Sedm svobodných umění. PROCHÁZKA, Vladimír et al. *Příruční slovník naučný: IV. díl (S-Ž)*. vydání 1. Graficky upravil ŠVÁB Jaroslav. Odpovědný redaktor PROCHÁZKA Vladimír. Zástupci hlavního redaktora KNAPP Viktor; KOLMAN Arnošt. Praha: Academia, 1967, s. 36. 02/76-0063-21-047-67.
- ^{cxlvi}Byl vysokému učení nemalou okrasou. KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu "Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus" (Videň 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Ikar, 2008, 41-53(zejména str. 47-48). ISBN 978-80-249-1090-1.
- ^{cxlvii}Univerzální učenec: Další výuka. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 58-61. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

Od přírody nejsem tuze subtilní. KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu "Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus" (Viedeň 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Ikar, 2008, s. 23-39. ISBN 978-80-249-1090-1.

^{cxlviii}Hůl s hadem: Paracelsus získává své jméno. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 87-88. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{cxli}Byl vysokému učení nemalou okrasou. KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu "Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus" (Verlag Styria in der Styria Pichler Verlag GmbH & Co KG, Wien 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka Parkmanová Ivana. Technická redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Ikar, 2008, s. 41-53. ISBN 978-80-249-1090-1.

^{cl}Hůl s hadem: Medicína na bitevním poli. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 89-93. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{cli}Intelektuální tuláci: Od věčného sněhu k pouštím. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 114-122. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{clii}Od přírody nejsem tuze subtilní. KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu "Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus" (Verlag Styria in der Styria Pichler Verlag GmbH & Co KG, Wien 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka Parkmanová Ivana. Technická redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Ikar, 2008, s. 23-39. ISBN 978-80-249-1090-1.

^{cliii}Nové náboženství: Bolesti reformace. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 123-130. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

Sám si je říkej a nezjednávej k tomu faráře. KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu 'Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus' (Verlag Styria in der Styria Pichler Verlag GmbH & Co KG, Wien 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka Parkmanová Ivana. Technická redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Ikar, 2008, s. 73-85. ISBN 978-80-249-1090-1.

^{cliv}Revoluce ve znamení boty: Vzbouření v Salcburku. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 150-154. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{clv}Revoluce ve znamení boty: Kazatel v Salcburku. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 161-163. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{clvi}H. SMITH, Pamela. Alchymie na knížecích dvorech. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. vydání první. Přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 28-30. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.

^{clvii}Transmutace v Ingolstadt: Výroba zlata. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 164-166. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{clviii}Transmutace v Ingolstadt: Změna barvy. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 188-192. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{clix}Elixír a kvintesence: Povolání. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 217-219. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

- ^{clx}Hořká medicína: Paracelsus mezi humanisty. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 220-223. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxi}Neměli byste souditi, dokud jste Theophrasta neslyšeli. KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu 'Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus' (Verlag Styria in der Styria Pichler Verlag GmbH & Co KG, Wien 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka Parkmanová Ivana. Technická redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Ikar, 2008, s. 121-141. ISBN 978-80-249-1090-1.
- ^{clxii}Hořká medicína: Politická funkce. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 226-227. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxiii}Hořká medicína: Události na akademické půdě. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 227-235. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxiv}Nádherná zář hranice. KERSSENBROCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu "Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus" (Viedeň 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Ikar, 2008, s. 9-. ISBN 978-80-249-1090-1.
- ^{clxv}Basilejská bitva: Paktování s peklem. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 242-247. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxvi}Basilejská bitva: Poslední kapka. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 248-249. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

- clxvii Basilejská bitva: Na útěku. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 249-250. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxviii Proti zrnu: Rtuť a dřevo. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 251-254. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxix Proti zrnu: Zpátky k pracovnímu stolu. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 256-259. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxx Proti zrnu: Spřízněné duše. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 254-255. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxxi Proti zrnu: Zpátky k pracovnímu stolu. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 256-259. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxxii Nad zázraky: Matrix světa. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 289-292. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxxiii Démoni myslí: Neviditelné choroby. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 341-343. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8

- ^{clxxiv}Démoni myslí: Nebezpečné cesty. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 343-347. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxxv}Démoni myslí: Rizika povolání. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 365-368. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxxvi}Homunculus: Životní dílo. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 374-378. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxxvii}Životní dílo. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 374-378 (konkrétně str. 375-376). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxxviii}Homunculus: Stvoření člověka. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 378-338. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxxix}Homunculus: Životní dílo. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 374-378. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{clxxx}Bílý kůň: Smrt v Salcburku. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 386-391. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

- clxxxii Mor. OXFORD UNIVERSITY PRESS. *Oxfordský slovník světových dějin*. vydání první. Z anglického originálu přeložili BENDL Stanislav; HORČIČKA Václav; KOVÁŘ Martin; RAKOVÁ Svatava; SKŘIVAN Aleš; STELLNER František; STELLNEROVÁ ŠÁRKA; ZÍKOVÁ Marcela. Odpovědná redaktorka LANDOVÁ Pavla. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2005, s. 393. ISBN 80-200-1054-8; ISBN (angl. vyd.) 0-19-280105-8.
- clxxxiii Černá smrt. OXFORD UNIVERSITY PRESS. *Oxfordský slovník světových dějin*. vydání první. Z anglického originálu přeložili BENDL Stanislav; HORČIČKA Václav; KOVÁŘ Martin; RAKOVÁ Svatava; SKŘIVAN Aleš; STELLNER František; STELLNEROVÁ ŠÁRKA; ZÍKOVÁ Marcela. Odpovědná redaktorka LANDOVÁ Pavla. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2005, s. 111-112. ISBN 80-200-1054-8; ISBN (angl. vyd.) 0-19-280105-8.
- clxxxiiii Hůl s hadem: Léčba za starých časů. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 265-271 (konkrétně str. 65). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxxxiv Hůl s hadem: Léčba za starých časů. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 265-271 (konkrétně str. 64). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxxxv Černá smrt. OXFORD UNIVERSITY PRESS. *Oxfordský slovník světových dějin*. vydání první. Z anglického originálu přeložili BENDL Stanislav; HORČIČKA Václav; KOVÁŘ Martin; RAKOVÁ Svatava; SKŘIVAN Aleš; STELLNER František; STELLNEROVÁ ŠÁRKA; ZÍKOVÁ Marcela. Odpovědná redaktorka LANDOVÁ Pavla. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2005, 111-112 (konkrétně str. 112). ISBN 80-200-1054-8; ISBN (angl. vyd.) 0-19-280105-8.
- clxxxvi Hůl s hadem: Léčba za starých časů. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 265-271 (konkrétně str. 66). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- clxxxvii Jakými způsoby jest zvyšována imaginace. BOMBASTUS VON HOHENHEIM, Aureolus Filipus Theophrastus. *Filosofie okultní*. reprint prvního českého vydání (Universalie 1932). Podle ženevského vydání z r. 1658 přeložil Jaroslav NOVÁK. Trigon, 1990, s. 7-8. ISBN bez ISBN.

^{clxxxviii}Hůl s hadem: Otevření těla. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 81-87 (konkrétně str. 85). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{clxxxix}Hůl s hadem: Lékař na volné noze. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 71-76. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{cx}Hůl s hadem: Otevření těla. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 81-87. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

^{cxci}Paracelsus. ZWAHR, Annette et al. *Der Brockhaus: Band 4: Mut-Sief*. deváté, nově přepracované vydání. Annette ZWAHR. Typografie: WESSEL Norbert. Leipzig (Lipsko): Brockhaus, 2000, s. 3476. ISBN 3-7653-1649-0.

^{cxcii}Paracelsus jako duchovní zjev: Učení o arkánech. JUNG, Carl Gustav. *Paracelsica: Dvě studie o renesančním mysliteli a lékaři*. vydání první. Z německého originálu 'Paracelsica, Zwei Vorlesungen über den Arzt und Philosophen Theophrastus' (Rascher Verlag, Curych 1942) a z originálů 'Paracelsus als Arzt' a 'Paracelsus als geistige Erscheinun. Odpovědný redaktor BABKA Petr. Typografie ISTLEROVÁ Clara. Praha: Vyšehrad, 2002, 49-53 (konkrétně str. 49). ISBN 80-7021-548-8.

^{cxci}Paracelsus jako duchovní zjev: Dvojí pramen vědění: světlo přírody a světlo Zjevení (část A. - Magie). JUNG, Carl Gustav. *Paracelsica: Dvě studie o renesančním mysliteli a lékaři*. vydání první. Z německého originálu 'Paracelsica, Zwei Vorlesungen über den Arzt und Philosophen Theophrastus' (Rascher Verlag, Curych 1942) a z originálů 'Paracelsus als Arzt' a 'Paracelsus als geistige Erscheinun. Odpovědný redaktor BABKA Petr. Typografie ISTLEROVÁ Clara. Praha: Vyšehrad, 2002, 41-46. ISBN 80-7021-548-8.

^{cxci}Paracelsus jako duchovní zjev: Dvojí pramen vědění: světlo přírody a světlo Zjevení. JUNG, Carl Gustav. *Paracelsica: Dvě studie o renesančním mysliteli a lékaři*. vydání první. Z německého originálu 'Paracelsica, Zwei Vorlesungen über den Arzt und Philosophen Theophrastus' (Rascher Verlag, Curych 1942) a z originálů 'Paracelsus als Arzt' a 'Paracelsus als geistige Erscheinun. Odpovědný redaktor BABKA Petr. Typografie ISTLEROVÁ Clara. Praha: Vyšehrad, 2002, 35-40 (konkrétně str.37). ISBN 80-7021-548-8.

- ^{cxcv}Paracelsus jako duchovní zjev: Dvojí pramen vědění: světlo přírody a světlo Zjevení (část C. - Učení o arkánech). JUNG, Carl Gustav. *Paracelsica: Dvě studie o renesančním mysliteli a lékaři*. vydání první. Z německého originálu 'Paracelsica, Zwei Vorlesungen über den Arzt und Philosophen Theophrastus' (Rascher Verlag, Curych 1942) a z originálů 'Paracelsus als Arzt' a 'Paracelsus als geistige Erscheinun. Odpovědný redaktor BABKA Petr. Typografie ISTLEROVÁ Clara. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 49-53. ISBN 80-7021-548-8.
- ^{cx cvi}Paracelsus jako duchovní zjev: Dvojí pramen vědění: světlo přírody a světlo Zjevení (část B. - Alchymie). JUNG, Carl Gustav. *Paracelsica: Dvě studie o renesančním mysliteli a lékaři*. vydání první. Z německého originálu 'Paracelsica, Zwei Vorlesungen über den Arzt und Philosophen Theophrastus' (Rascher Verlag, Curych 1942) a z originálů 'Paracelsus als Arzt' a 'Paracelsus als geistige Erscheinun. Odpovědný redaktor BABKA Petr. Typografie ISTLEROVÁ Clara. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 47-48. ISBN 80-7021-548-8.
- ^{cx cvii}Úvod. ALLEAU, René. *Aspekty tradiční alchymie: Alchymické texty a symboly doplněné o "Prubířský kámen" Hugina Barmského (1657)*. vydání druhé. Z francouzského originálu 'Aspects de l'alchimie traditionnelle' (Les Edition de Minuit, Paris 1953) přeložili PURŠ Ivo, STEJSKAL Martin. Praha: Merkuryáš, 1993, 19-31 (konkrétně str. 28-29). ISBN 80-900021-7-X.
- ^{cx cviii}Chvílemi na domácí půdě: Viridarium Chymicum. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. LEINEROVÁ Eva. Praha: Academia, 2007, s. 301-309 (konkrétně str. 308). Gallileo: sv. 18, 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ^{cx cix}PARACELSUS. O předzvěstích, věštbách a divinacích. *Medium*. 31. leden 1940, roč.: V., č. 1, s. 1-7. ISSN Není k dispozici. DOI: Není k dispozici. Dostupné z: <http://ulozto.cz/x369AaF/paracelsus-o-predzvestich-vestbach-a-divinacich-pdf>
- ^{cc}Alchymista v nás: Systém léčby. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil 's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 275-286 (konkrétně str. 282-3). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cci}Nad zázraky: Elementy medicíny. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil 's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 300-306. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{ccii}PARACELSUS. *Azoth: o stromu neboli linii života*. 2. vyd. Praha: Půdorys, 1994. ISBN 978-80-86018-25-6.

- cciii Jednorozec. BIEDERMANN, Hans. *Lexikon symbolů*. Vydání první. Z německého originálu Knauers *Lexikon der Symbole* vydaného nakladatelstvím Weltbild Verlag přeložil HLAVIČKA Jan. Ilustrace: BIEDERMANNOVÁ Sybille. Odpovědná redaktorka STAŇKOVÁ Anna. Praha: Beta, 2008, s. 124-126. ISBN 978-80-7306-362-7.
- cciv Sám si je říkej a nezjednávej k tomu faráře. KERSENBRÖCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu "Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus" (Viedeň 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Ikar, 2008, 73-85 (konkrétně strana 83). ISBN 978-80-249-1090-1.
- ccv Paracelsus. KOYRÉ. *Mystikové, spiritualisté, alchymisté 16. století v Německu*. 1. vyd. Praha: Malvern, 2006, s. 71-117. Aurélie. ISBN 80-86702-16-2.
- ccvi Alchymista v nás: Hermetická biologie. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 272-275. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccvii Exaltace, pád a vypovězení (od středověku až do osvícenství): Inkvizice a tolerance. BERLING, Peter. *Dějiny astrologie: Živly, symboly a základ astrologie od počátků do současnosti*. vydání první. Editor HEJNÝ Petr. Z německého originálu "Zodiak, Die Geschichte der Astrologie" (Ullstein Verlag, Mnichov 2002) přeložila ADAMOVÁ Lenka. Odpovědná redaktorka BĚŤÁKOVÁ Věra. Praha: Slovart, 2004, s. 151-152. ISBN 80-7209-584-6.
- ccviii Exaltace, pád a vypovězení (od středověku až do osvícenství): Filozofové a proroci. BERLING, Peter. *Dějiny astrologie: Živly, symboly a základ astrologie od počátků do současnosti*. vydání první. Editor HEJNÝ Petr. Z německého originálu "Zodiak, Die Geschichte der Astrologie" (Ullstein Verlag, Mnichov 2002) přeložila ADAMOVÁ Lenka. Odpovědná redaktorka BĚŤÁKOVÁ Věra. Praha: Slovart, 2004, s. 156-159. ISBN 80-7209-584-6.
- ccix Hvězda a ascendent: Umění věštit budoucnost. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 318-320. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccx Hvězda a ascendent: Čtení nebes. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 320-329. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

- ccxi Hvězda a ascendent: Dech hvězd. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktori SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 329-332. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxii Archeus. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. 1. vydání. Přeložila DOUBRAVKOVÁ Jarmila. DISMAN Miloslav. Odpovědná redaktorka DIESTLEROVÁ Petra. Technická redaktorka ADLEROVÁ Martina. Praha: Euromedia Group, 2007, s. 55. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ccxiii BREY, Gerhard. Antimon. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 43-44. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ccxiv Ens veneni - O alchymistovi v člověku: Je-li příčinou nemoci potrava. RIPPE, Olaf et al. *Paracelsovo lékařství: filosofie-astrologie-alchymie-léčebné postupy*. vydání první. Z německého originálu 'Paracesusmedizin - Altes Wissen in der Heikunst von heute' (AT Verlag, Aarau 2001) přeložili Pavel KRUMMER a Nikola ZEJKANOVÁ. Odpovědná redaktorka Tereza HOUŠKOVÁ. Praha: Volvox Globator, 2004, s. 52. Bella donna. ISBN 80-7207-558-6.
- ccxv Ens veneni - O alchymistovi v člověku: Léčení vnitřního alchymisty. RIPPE, Olaf et al. *Paracelsovo lékařství: filosofie-astrologie-alchymie-léčebné postupy*. vydání první. Z německého originálu 'Paracesusmedizin - Altes Wissen in der Heikunst von heute' (AT Verlag, Aarau 2001) přeložili Pavel KRUMMER a Nikola ZEJKANOVÁ. Odpovědná redaktorka Tereza HOUŠKOVÁ. Praha: Volvox Globator, 2004, s. 56. Bella donna. ISBN 80-7207-558-6.
- ccxvi Alchymista v nás: Systém léčby. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktori SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 275-286 (konkrétně str. 281-282). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxvii Ens naturale - Léčení v souladu s hvězdami: Sedm planetárních kovů. RIPPE, Olaf et al. *Paracelsovo lékařství: filosofie-astrologie-alchymie-léčebné postupy*. vydání první. Z německého originálu 'Paracesusmedizin - Altes Wissen in der Heikunst von heute' (AT Verlag, Aarau 2001) přeložili Pavel KRUMMER a Nikola ZEJKANOVÁ. Odpovědná redaktorka Tereza HOUŠKOVÁ. Praha: Volvox Globator, 2004, s. 68-78. Bella donna. ISBN 80-7207-558-6.

- ccxviii Ens astrale - Člověk nemocný sympatií ke hvězdám: Jak uniknout nástrahám hvězd. RIPPE, Olaf et al. *Paracelsovo lékařství: filosofie-astrologie-alchymie-léčebné postupy*. vydání první. Z německého originálu 'Paracesusmedizin - Altes Wissen in der Heikunst von heute' (AT Verlag, Aarau 2001) přeložili Pavel KRUMMER a Nikola ZEJKANOVÁ. Odpovědná redaktorka Tereza HOUŠKOVÁ. Praha: Volvox Globator, 2004, s. 43-45. Bella donna. ISBN 80-7207-558-6.
- ccxix O znameních. BOMBASTUS VON HOHENHEIM, Aureolus Filipus Theophrastus. *Filosofie okultní*. reprint prvního českého vydání (Universalie 1932). Podle ženevského vydání z r. 1658 přeložil Jaroslav NOVÁK. Trigon, 1990, 2-4 (konkrétně str. 3). bez ISBN.
- ccxx Tetragramaton. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. 1. vydání. Přeložila DOUBRAVKOVÁ Jarmila. DISMAN Miloslav. Odpovědná redaktorka DIESTLEROVÁ Petra. Technická redaktorka ADLEROVÁ Martina. Praha: Euromedia Group, 2007, s. 441. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ccxxi Elixír a kvintesence: Lékárny. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 196-201 (konkrétně str. 199-200). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxxii Alchymista v nás: Svatí a hříšníci. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 287-288. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxxiii Jakým způsobem jest člověk posednut zlými duchy a ďáblem. BOMBASTUS VON HOHENHEIM, Aureolus Filipus Theophrastus. *Filosofie okultní*. reprint prvního českého vydání (Universalie 1932). Podle ženevského vydání z r. 1658 přeložil Jaroslav NOVÁK. Trigon, 1990, s. 10. ISBN bez ISBN.
- ccxxiv Ďáblem posedlé. BREUERS, Dieter. *Ve jménu ďábla: Trochu jiná historie čarodějnic a jejich pronásledování*. První vydání. Z německého originálu "In drei Teufels Namen: Die etwas andere Geschichte der Hexen und ihrer Verfolgung" vydaného nakladatelstvím Gustav Lübke Verlag (Bergisch Gladbach 2007) přeložili Milan a Milada. Obálka a vazba Michal HOUBA. Odpovědná redaktorka Dana BRYNDOVÁ. Technická redaktorka Vlasta MACHOVÁ. Praha: Brána, 2008, s. 227-235. ISBN 978-80-7243-357-5.
- ccxxv Exorcismus. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. 1. vydání. Přeložila DOUBRAVKOVÁ Jarmila. DISMAN Miloslav. Odpovědná redaktorka DIESTLEROVÁ Petra. Technická redaktorka ADLEROVÁ Martina. Praha: Euromedia Group, 2007, s. 209-210. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.

- ccxxvi Dáblem posedlé. BREUERS, Dieter. *Ve jménu ďábla: Trochu jiná historie čarodějnic a jejich pronásledování*. První vydání. Z německého originálu "In drei Teufels Namen: Die etwas andere Geschichte der Hexen und ihrer Verfolgung" vydaného nakladatelstvím Gustav Lübbecke Verlag (Bergisch Gladbach 2007) přeložili Milan a Milada. Obálka a vazba Michal HOUBA. Odpovědná redaktorka Dana BRYNDOVÁ. Technická redaktorka Vlasta MACHOVÁ. Praha: Brána, 2008, 227-235 (konkrétně str. 227-228). ISBN 978-80-7243-357-5.
- ccxxvii Jakým způsobem dlužno posedlého osvoboditi a zlé duchy vyháněti; jakých omylu se často mnozí dopouštějí. BOMBASTUS VON HOHENHEIM, Aureolus Filipus Theophrastus. *Filosofie okultní*. reprint prvního českého vydání (Universalie 1932). Podle ženevského vydání z r. 1658 přeložil Jaroslav NOVÁK. Trigon, 1990, s. 11. ISBN bez ISBN.
- ccxxviii O homunkulech a bytostech podzemských. BOMBASTUS VON HOHENHEIM, Aureolus Filipus Theophrastus. *Filosofie okultní*. reprint prvního českého vydání (Universalie 1932). Podle ženevského vydání z r. 1658 přeložil Jaroslav NOVÁK. Trigon, 1990, s. 7. ISBN bez ISBN.
- ccxxix Druhý traktát: O jejich příbytcích. VON HOHENHEIM (PARACELSUS), Theophrastus Bombastus. *Elementární bytosti: Kniha o nymfách, silfech, pygmejích, salamandrech a ostatních živlových tvorech*. Z německého vydání 'Paracelsus - Sämtliche Werke' (Jena 1932) přeložil Jaromír ŠPRENGER. Praha: Dobra, 2001, s. 4-6. ISBN Kniha nemá ISBN.
- ccxxx Homunculus: Stvoření člověka. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 378-383. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxxxi Proti zrnu: Dřevo nebo kov?. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 265-271. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxxxii Pět entíí, jež všechny nemocí způsobují a zapříčiňují. KERSSENBRÖCK, Franziskus. *Paracelsus: Jeho život a doba*. vydání první. Z německého originálu "Der höchste Grund der Arznei ist die Liebe. Leben und Zeit des Paracelsus" (Viedeň 2005) přeložila VÍZDALOVÁ Ivana. Odpovědná redaktorka ADLOVÁ Martina. Praha: Euromedia Group - Ikar, 2008, 159-181 (zejména viz str. 165-175). ISBN 978-80-249-1090-1.

- ccxxxiii Nad zázraky: Ženská tajemství. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 310-316. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxxxiv Co vyšlo z laboratorií?: Co víme o Paracelsovi?. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 260-262. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ccxxxv BURNETT, Charles. Arkánium. PRIESNER, Claus a Karin FIGALA. *Lexikon alchymie a hermetických věd*. 1. vyd. Z německého originálu přeložil Petr BABKA. Grafickou úpravu navrhl Vladimír VERNER. Odbornou revizi provedl Vladimír KARPENKO. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 48. edice Kulturní historie. ISBN 80-7021-815-0.
- ccxxxvi Co vyšlo z laboratorií?: Alchymista. KARPENKO, Vladimír. *Alchymie: Nauka mezi snem a skutečností*. Vydání 1. Eva LEINEROVÁ. Praha: Academia, 2007, s. 255-259. Galileo: sv. 18, ediční číslo 10473. ISBN 978-80-200-1491-7.
- ccxxxvii Transmutace v Ingolstadt: Změna barvy. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 188-192. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxxxviii Práce s ohněm: První obroditelé. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 398-402. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxxxix Práce s ohněm: Očerňování Paracelsa. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 402-408. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ccxli Jatrochemie. ROBERTS, Marc. *Lexikon esoteriky*. 1. vydání. Přeložila DOUBRAVKOVÁ Jarmila. DISMAN Miloslav. Odpovědná redaktorka DIESTLEROVÁ Petra. Technická redaktorka ADLEROVÁ Martina. Praha: Euromedia Group, 2007, s. 268-269. Universum. ISBN 978-80-242-1934-9.
- ccxlii Práce s ohněm: Alchymie a politika. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science"

(Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 408-416. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

ccxliiiPráce s ohněm: Antimonové války. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 416-421. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

ccxliviiiFilosofovo zlato: Poslední z chemických mágů. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 422-425. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

ccxlviiiFilosofovo zlato: Magie proti mechanice. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 431-433. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

ccxlviiiFilosofovo zlato: Magie proti mechanice. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, 431-433 (konkrétně str. 432). Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

ccxlviiiANDREAE, Johann Valentin. *Chymická svatba Christiana Rosenkreutze: roku 1459*. Třetí vydání. Z německého originálu "Die Chymische Hochzeit des Christian Rosenkreutz anno 1459" přeložil DOSTAL Jan. Odpovědný redaktor OPAVSKÝ Milan. Praha: Baltazar, 1992, 135s. Kniha nemá ISBN.

ccxlviiiFilosofovo zlato: Bratrstva tajemství. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 426-431. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.

- ^{ccxlviii}Práce s ohněm: První obroditelé. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 398-401. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{ccxlix}Práce s ohněm: Očerňování Paracelsa. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 402-408. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{ccli}BORZIĆ, Adam. Božský lékař Paracelsus: Iniciátor moderní medicíny, nebo zbožný alchymista?. *Dingir: religionistický časopis o současné náboženské scéně*. Grafický návrh BOBŮRKA Richard. Šéfredaktor VOJTÍŠEK Zdeněk. Praha: Dingir, 2013, roč. 16, 1/2013, s. 15-16. ISSN 1212-1371.
- ^{ccli}Bílý kůň: Pouhou vůlí. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 391-395. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{cclii}Dvanáct bran: Mystická alchymie XVI. a XVII. století. VÁGNER, Petr. *Theatrum chemicum: Kapitoly z dějin alchymie*. Vydání první. Eva STRÍBRNÁ. Praha; Litomyšl (Česká republika): Paseka, 1995, 68-86 (konkrétně str. 81-83). ISBN 80-7185-027-6.
- ^{ccliii}Bílý kůň: Pouhou vůlí. BALL, Philip. *Ďáblův doktor: Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. vydání první. Z anglického originálu "The Devil's Doctor. Paracelsus and the World of Renaissance Magic and Science" (Londýn 2006) přeložil KOPIČKA Karel. Odpovědní redaktoři SMOLKA Josef; ŽEMLA Martin. Technická redaktorka TRPIŠOVSKÁ Běla. Praha: Academia, 2009, s. 391-395. Galileo: sv. 26, 10614. ISBN 978-80-200-1676-8.
- ^{ccliv}OLDŘICH, Ivan. Člověk jako celek. *Dingir: religionistický časopis o současné náboženské scéně*. Grafický návrh BOBŮRKA Richard. Šéfredaktor VOJTÍŠEK Zdeněk. Praha: Dingir, 2013, roč. 16, 1/2013, s. 19-21. ISSN 1212-1371.

Zdroje fotografií použitých v práci:

Nečíslovaná str. 2

Datei:Paracelsus 1.jpg: (291 × 349 Pixel, Dateigröße: 30 KB, MIME-Typ: image/jpeg). *Wikipedia: Die freie Enzyklopädie* [online]. 07:13 hodin; dne: 1. Března 2006, 2013 [cit. 2013-04-29]. Dostupné z: http://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Paracelsus_1.jpg. obrázek "Paracelsus".

Číslovaná str.68

Vlastní fotografie, místo: Městská knihovna v Praze (foaie); dne: 1.5.2012; fotografie pořízena mobilním telefonem SAMSUNG SGH-J770, sériové číslo: GF268>PC<#2-1, rok výroby 2000